

YOKSULLUĞA KARŞI: DEMOKRASİ!

Yoksullukla Mücadelede
Haklar, Katılım ve Sosyal Adalet

açıkalan

DERİN
YOKSULLUK
AĞI

Açık Alan Derneği'nin girişimidir.

YOKSULLUĞA KARŞI: DEMOKRASİ!

Yoksullukla Mücadelede Haklar, Katılım ve Sosyal Adalet

Özet

Yoksullukla mücadele yalnızca gelir desteği, sosyal yardım veya ekonomik büyüme meselesi değildir. Yoksulluk; beslenmeden barınmaya, eğitimden sağlığa, bakımdan enerjiye, ulaşımdan toplumsal yaşama katılıma kadar birçok hakkın kullanımını etkileyen çok boyutlu bir adaletsizliktir. Bu nedenle yoksulluk, demokrasi, sosyal adalet ve toplumsal barışla birlikte ele alınmalıdır. Demokrasi yoksullukla mücadelenin, sosyal adalet ise demokrasinin zeminidir. Bu metin, bu karşılıklı ilişkiyi iki bölümde ve toplam on iddia etrafında ele almaktadır: İlk bölüm demokrasinin yoksullukla mücadeleyi nasıl güçlendirdiğini, ikinci bölüm ise sosyal adaletin demokrasiyi nasıl daha eşit, katılımcı ve yaşanabilir hâle getirdiğini tartışmaktadır.

Demokrasi, yoksulluğun görünür olmasını ve kamusal alanda hak temelli biçimde tartışılmasını mümkün kılar. Yoksulluk deneyimlerinin anlatılması, araştırılması, haberleştirilmesi ve örgütlü taleplere dönüşmesi; yoksulluğun bireysel bir başarısızlık ya da yalnızca yardım ihtiyacı olarak değil, kamu politikalarıyla çözülmesi gereken bir hak sorunu olarak tanınmasını sağlar. Verinin eksik veya denetlenemez olduğu, yoksulluktan etkilenenlerin ve hak temelli örgütlerin karar süreçlerine katılamadığı koşullarda ise yoksulluk, kamusal sorumluluk alanının dışına itilir.

Bu nedenle yoksullukla mücadele, demokratik katılım ve denetim mekanizmalarından ayrı düşünülemez. Sosyal desteklerin açık, anlaşılır, gerekçeli ve itiraz edilebilir kurallara bağlanması gerekir. Kamu kaynaklarının hangi ihtiyaçlara ve kimler lehine kullanıldığının izlenebilmesi, bütçe önceliklerinin toplumun gerçek ihtiyaçlarıyla karşılaştırılabilmesi ve sivil toplumun, bağımsız medyanın, meslek örgütlerinin, sendikaların ve yerel dayanışma ağlarının güvenli biçimde çalışabilmesi de bu mücadelenin temel koşullarıdır. Böyle bir yaklaşım, yoksulluktan etkilenenleri yalnızca destek alan kişiler olarak değil, hak sahibi ve söz sahibi yurttaşlar olarak tanır.

Sosyal adalet ise demokratik hakların fiilen kullanılabilmesini sağlar. İnsanlar bütün zamanını ve gücünü yaşamını sürdürmeye, borçlarını ertelemeye, daha ucuz gıdaya ulaşmaya, yardım başvurularını takip etmeye veya temel hizmetlere erişmeye harcamak zorunda kaldığında; hak aramak, örgütlenmek ve kamusal karar süreçlerine katılmak zorlaşır. Sosyal koruma, bakım hizmetleri, güvenli gelir, erişilebilir ulaşım, eğitim, sağlık, barınma ve enerji hakkı güçlendikçe yurttaşlık hakları yalnızca kâğıt üzerinde tanınan haklar olmaktan çıkar ve kullanılabilir imkânlarla dönüşür.

Türkiye’de bu ilişkiyi yakıcı hâle getiren çok sayıda sorun bulunmaktadır. Yoksulluğun gelir dışındaki boyutlarını bütünlüklü biçimde izleyen düzenli ve kamusal bir çok boyutlu yoksulluk sistemi bulunmamakta; sosyal destekler parçalı, karmaşık ve öngörülebilirliği sınırlı süreçler içinde işlemektedir. Kamu kaynaklarının sosyal politika ihtiyaçlarına ne ölçüde yanıt verdiği, sosyal harcamaların reel etkisi, bütçe sürecine katılım ve parlamenter denetim alanları da önemli tartışma başlıklarıdır. Kadınların bakım yükü,

çocukların eğitimden kopuşu, çalışan yoksulluğu, engellilik ile yoksulluğun kesişmesi, barınma ve enerji güvencesizliği ile sosyal dışlanma; yoksulluğun yalnızca gelir eksikliği değil, haklara ve kamusal hayata katılımı sınırlayan çok katmanlı bir eşitsizlik olduğunu göstermektedir.

Bu tablo karşısında demokrasi ve sosyal adalet talepleri birbirinden ayrılamaz. Yoksullukla mücadele yalnızca sosyal yardımların artırılmasını değil; sosyal hakların güvence altına alınmasını, kaynakların adil paylaşılmasını, çalışanların ve yoksulluktan etkilenenlerin söz hakkının güçlendirilmesini ve sosyal desteklerin insan onurunu koruyacak biçimde düzenlenmesini gerektirir. Bu doğrultuda sosyal desteklere erişimin sadeleştirilmesi, başvuru ve ret süreçlerinin şeffaf ve itiraza açık hâle getirilmesi, çok boyutlu yoksulluk göstergelerinin düzenli olarak yayımlanması, sosyal harcamaların etkisinin kamuoyuyla paylaşılması ve bütçe süreçlerine toplumsal katılımın güçlendirilmesi önem taşımaktadır.

Toplumsal barış da bu mücadelenin ayrılmaz bir parçasıdır. Temel hak ve hizmetlerin herkes için güvence altına alınmadığı, kaynakların ve yüklerin adil paylaşılmadığı, insanların okullara, mahallelere, hizmetlere, sosyal ilişkilere ve kamusal alanlara eşit koşullarda katılamadığı toplumlarda güven ve ortak gelecek duygusu zayıflar. Sosyal adalet; dışlanma, damgalanma ve adaletsizlik duygusunu azaltarak birlikte yaşamın maddi ve demokratik koşullarını güçlendirir.

Yoksulluğun görünür kılındığı, yoksulluktan etkilenenlerin karar süreçlerine katıldığı, sosyal hakların idari takdire bağlı yardımlar değil güvence altına alınmış haklar olarak kurulduğu, kamu kaynaklarının toplum yararına denetlendiği ve herkesin ortak yaşama eşit koşullarda katılabildiği bir düzen, yalnızca yoksulluğu azaltmaz. Aynı zamanda demokrasiyi, toplumsal güveni ve birlikte yaşama iradesini de güçlendirir.

YOKSULLUKLA MÜCADELE İÇİN DEMOKRASİ

1. Demokraside yoksulluk görünür hâle gelir

Demokratik koşullar, yoksulluğun yalnızca gelir yetersizliği olarak değil; geçim sıkıntısı, barınma krizi, sağlıklı ve yeterli gıdaya erişememe, sosyal dışlanma ve kötü muamele gibi farklı boyutlarıyla kamusal alanda konuşulmasına imkân verir. Yoksulluk içinde yaşayanların deneyimlerini dile getirebilmesi, bu deneyimlerin araştırılması, kayıt altına alınması, haberleştirilmesi ve örgütlü taleplere dönüşmesi, yoksulluğun bireysel bir mesele değil, kamu politikalarıyla ele alınması gereken bir hak sorunu olarak tanınmasını sağlar.

Demokratikleşme süreci, siyasal ve ekonomik mekanizmaların daha açık ve hesap verebilir hâle gelmesi, yoksulluk içinde yaşayanların siyasal alanda daha fazla söz sahibi olması ve yoksulluğun demokrasinin işleyişi üzerindeki etkisinin kabul edilmesi sayesinde yoksulluğun görünür olmasına katkı sağlar.¹ Buna karşılık, yoksulluk içinde yaşayanların sorunları görünmez kalır ve ihtiyaçları siyasal gündeme taşınmazsa, yoksulluk kamusal karar süreçlerinin dışında bırakılarak kalıcı hâle gelir.² Dolayısıyla görünürlük, yalnızca yoksulluk hakkında birtakım bilgilerin bulunması anlamına gelmez. Bu bilgilerin kamusal olarak paylaşılabilmesi, yoksulluk içinde yaşayanların deneyimleri ve talepleriyle ilişkilendirilebilmesi ve siyasal karar süreçlerine taşınabilmesi de gerekir.

Türkiye’de göreceli yoksulluk, maddi ve sosyal yoksunluk ve yaşam koşulları hakkında bazı veriler TÜİK tarafından yayımlanmaktadır. Ancak bu veriler, yoksulluğun farklı toplumsal gruplar tarafından hangi hak kayıplarıyla yaşandığını bütünlüklü biçimde göstermemektedir. Bugün Türkiye’de yoksulluğun farklı boyutları üzerine çalışanlar; farklı kurumlara dağılmış, düzenli güncellenmeyen, bazı gruplar bakımından eksik ve ağırlıklı olarak hane geliri merkezli bir veri görünümüyle karşı karşıyadır. Gelir düzeyi ölçülebilirken, hanenin zorunlu giderleri ve borçluluk gibi kullanılabilir kaynakları fiilen daraltan unsurlar yeterince hesaba katılmamakta; yoksulluğun eğitimden uzaklaşma, sağlıklı beslenememe, sağlık hizmetlerine erişememe, güvencesiz barınma, bakım yükü veya kamusal yaşama katılamama biçimindeki görünmeyen sonuçları aynı bütünlük içinde izlenememektedir.

Bu eksiklik bir dönem karar alıcıların da gündemindeydi. TÜİK’in 2017 Faaliyet Raporu’nda, yoksulluk metodolojisinin yenilenmesi kapsamında yürütülen “Çok Boyutlu Yoksulluk Çalışması”nın 2018 yılında yayımlanmasının hedeflendiği belirtilmişti. Kurumun 2018 Faaliyet Raporu’nda da yoksulluk göstergelerinin geliştirilmesine yönelik çalışmaların sürdüğü ifade ediliyordu.³ Buna rağmen bugün Türkiye’de kamuoyuna açık, düzenli olarak güncellenen ve yoksulluğun gelir dışındaki boyutlarını birlikte değerlendiren ulusal bir çok boyutlu yoksulluk endeksi bulunmamaktadır.

Ancak yoksulluğu görünmez kılan sorun yalnızca yeterli verinin üretilmemesi değildir. Mevcut verilerin doğrulanmasının, bağımsız biçimde değerlendirilmesinin ve kamuoyu tarafından denetlenmesinin zorlaştırılması da görünürlüğü sınırlar. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, TÜİK'in Mayıs 2022'den sonra tüketici enflasyonu hesabındaki ortalama madde fiyatlarını yayımlamayı bırakmasıdır. Bu karar, insanların gıda, kira ve

diğer temel tüketim maliyetlerinde yaşadıkları değişimi resmî enflasyon hesabıyla karşılaştırmasını güçleştirmiştir.

DİSK'in başvurusu üzerine ortalama madde fiyatlarının açıklanması yönünde verilen ve istinaf aşamasında kesinleşen mahkeme kararlarına rağmen, verilerin yayımlanması konusunda uzun süreli bir uyuşmazlık yaşanmıştır. TÜİK, 2024 yılında söz konusu ortalama fiyatların geçmişe dönük olarak kurumda bulunmadığını belirtirken, kurumun açıklamaları fiyatların enflasyon hesabında kullanılmaya devam ettiği ancak madde fiyatı tablolarının yayımlanmadığı yönünde olmuştur.¹¹ Bu durum yalnızca teknik bir istatistik tartışması değildir. Verilerin kamuoyu tarafından sinanamaması, insanların gündelik hayatta karşılaştıkları fiyat artışları ile resmî göstergeler arasındaki ilişkiyi değerlendirebilmesini ve ekonomi politikalarının sonuçlarını tartışabilmesini de zorlaştırmaktadır.

Derin Yoksulluk Ağı'nın saha çalışmaları, gelir oranlarının tek başına göstermediği bu tabloyu gündelik hayatın içinden görünür kılmayı hedeflemektedir: Evini yeterince ısıtamamak, çocuğunun beslenme çantasını hazırlayamamak, uygun ayakkabısı olmadığı için okula gidememek, internete erişememek ve bakım yükü nedeniyle kamusal yaşamdan uzaklaşmak. Bunların her biri gelir yetersizliğiyle bağlantılı olmakla birlikte, aynı zamanda eğitim, sağlık, barınma, beslenme, bilgiye erişim ve toplumsal katılım haklarının kullanılamaması anlamına gelmektedir.

Yoksulluk yalnızca eksik, parçalı ve denetlenebilirliği sınırlı biçimde yayımlanan gelir göstergelerine sıkıştırıldığında, bu deneyimler ve bunların doğurduğu hak ihlalleri politika süreçlerinin dışında kalmaktadır. Yoksulluğun farklı boyutlarıyla görünür olabilmesi ise verinin üretilmesini, doğrulanabilmesini ve kamuoyuyla paylaşılmasını; yoksulluk içinde yaşayanların deneyimlerini serbestçe dile getirebilmesini ve bu deneyimlerin örgütlü talepler olarak karar süreçlerine taşınabilmesini gerektirir.

2. Demokrasi, yoksulluk yaşayanları karar süreçlerine dâhil eder

Derin yoksulluk yaşayanların demokratik katılımı, yalnızca ihtiyaçlarının tespit edilmesi veya zaman zaman görüşlerinin alınması anlamına gelmez. Bunun ötesine geçecek şekilde, insanların kendilerini doğrudan ilgilendiren hizmetlerin ve sosyal politikaların tasarımına, uygulanmasına ve değerlendirilmesine doğrudan veya kendi belirledikleri temsil mekanizmaları aracılığıyla katılması; kararların günlük yaşamın gerçeklerine dayanmasını ve ihtiyaçlara daha duyarlı olmasını sağlar. Böylece yoksulluk yaşayanlar, haklarında karar verilen veya kendilerine hizmet sunulan kişiler olmanın ötesine geçerek politika süreçlerinin öznesi hâline gelir.

Yoksulluğun nasıl yaşandığına ve hangi çözümlerin öncelikli olduğuna ilişkin, yalnızca idari kayıtlardan veya nicel göstergelerden elde edilemeyecek bilgileri sağlayan katılımcı yöntemler mevcuttur. Örneğin, katılımcı istişare yaklaşımlarının, yoksullukla

nasıl mücadele edileceğine ilişkin kararlara yön vermek üzere insanların gerçeklikleri hakkında özgün bilgi ürettiği belirtilmektedir.¹² İnsanların deneyimlerinin araştırmalar, anketler, odak grupları veya danışma toplantıları aracılığıyla toplanması elbette tek başına karar süreçlerine katıldıkları anlamına gelmez. Katılımın, gündemin ve önceliklerin belirlenmesinden kaynakların dağıtılmasına, uygulamanın izlenmesinden sonuçların değerlendirilmesine kadar politika sürecinin farklı aşamalarına uzanması şarttır. Katılımın anlamlı olabilmesi için politika seçeneklerinin önceden belirlenmiş olmaması, insanların yalnızca kendilerine sunulan seçenekler hakkında konuşmaması ve sorunlara en yakın kişilerin gündemin oluşturulmasında da etkili olması gerekir.¹³ Katılımın kamu kaynaklarının kullanımını ve sosyal sonuçları etkileyebildiğini gösteren örneklerden biri Brezilya'daki katılımcı bütçeleme uygulamalarıdır. 1990–2004 yılları arasında belediyeleri inceleyen bir çalışma, katılımcı bütçelemeyi uygulayan belediyelerde sağlık ve sanitoryona ayrılan bütçe payının 2–3 yüzde puan arttığını ortaya koymuştur. Bu değişim, başlangıçtaki ortalama bütçe payına göre yüzde 20–30 büyüklüğünde bir artışa karşılık gelmektedir. Aynı belediyelerde bebek ölüm hızında da bin canlı doğumda 1–2 düzeyinde azalma tespit edilmiştir.¹⁴ Katılımın gerçek bütçe kararlarına uzandığı durumlarda, insanların öncelikleri kamu harcamalarının dağılımını ve yaşam koşullarını değiştirebilmektedir.

Hayat pahalılığı krizlerine karşı alınacak önlemler bakımından geliştirilen güncel uluslararası standart da katılımı benzer biçimde tanımlamaktadır. Avrupa Sosyal Haklar Komitesi (ECSR), krizden en fazla etkilenen kişilerin ve onları temsil eden yapıların, önlemlerin tasarımına, uygulanmasına ve değerlendirilmesine zamanında, kapsayıcı ve anlamlı biçimde katılması gerektiğini belirtmektedir.¹⁵ Buna göre anlamlı katılım, yalnızca hazırlanan bir politika hakkında sonradan görüş bildirmek değil; sorunun nasıl tanımlanacağına, hangi önlemlerin alınacağına ve bu önlemlerin sonuçlarının nasıl değerlendirileceğine katkıda bulunmaktır.

Türkiye'deki resmî sosyal politika belgelerinde de katılımcılık ve çok paydaşlılık önemli hedefler olarak yer almaktadır. On İkinci Kalkınma Planı hazırlıkları kapsamında oluşturulan Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Yardımlar Özel İhtisas Komisyonu Raporu, çalışmaların “geniş bir katılımcı yelpazesıyla” yürütüldüğünü belirtmekte; sosyal hizmet ve yardımların “bütüncül, çok paydaşlı ve katılımcı bir yaklaşımla” geliştirilmesini ve uygulamanın gözetilmesini önermektedir.¹⁶ Bununla birlikte raporda katılımın hangi aktörler üzerinden kurulduğuna bakıldığında, katılımcılığın ağırlıklı olarak kurumlar arası işbirliği ve koordinasyon biçiminde anlaşıldığı görülmektedir. Komisyonun üye listesinde kamu kurumları, üniversiteler, bir belediye, uluslararası kuruluşlar ve çeşitli sivil toplum kuruluşları bulunmaktadır. Ancak sosyal yardım alanları veya yoksulluk yaşayanları bu sıfatla temsil ettiği belirtilen herhangi bir kişi ya da yapı listede yer almamaktadır.¹⁷ Rapordaki uygulama önerilerinde de “paydaşların katılımı” ağırlıklı olarak kamu kurumları arasındaki veri paylaşımı, yerel yönetimlerin bilgi sistemlerine dâhil edilmesi, sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği, uluslararası kuruluşlarla kapasite geliştirme çalışmaları ve hizmet sunan aktörlerin politika geliştirme süreçlerine katılması üzerinden tarif

edilmektedir. Bu aktörlerin katılımı önemlidir, ancak yoksulluk yaşayanların doğrudan veya kendi belirledikleri temsil mekanizmaları aracılığıyla politika süreçlerine katılımını kendiliğinden güvence altına almamaktadır.

Raporda, sosyal yardım yararlanıcılarının ve yoksulluğu tecrübe etmiş kişilerin yoksullukla mücadelede görev alan kurum ve kuruluşlarda daha fazla istihdam edilmesine yönelik bir önerinin bulunması önemlidir.¹⁸ Ancak öneride bu kişilerin nasıl seçileceği, hangi eğitim ve desteklerden yararlanacağı, kurumlar içinde nasıl bir görev ve yetkiye sahip olacağı veya politika tasarımı, bütçelendirme, izleme ve değerlendirme süreçlerine hangi mekanizmalarla katılacağı tanımlanmamaktadır. Dolayısıyla yoksulluk deneyiminin kurumsal bir uzmanlığa ve sürekli bir karar ortaklığına nasıl dönüştürüleceği belirsiz kalmaktadır.

Yoksullukla mücadelede katılımın nasıl işlediğine dair bilginin kamu kurumlarında somut biçimde yer bulabilmesi için, yoksulluğu farklı biçimlerde deneyimleyen grupların yaşantılarına bakmak önemlidir. Bu bağlamda engelli bireylerin karar süreçlerine katılımına ilişkin bulgular, katılım mekanizmalarının sınırlarını ve ihtiyaçlarını daha görünür kılması açısından bir örnek olabilir. Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Komitesinin Türkiye'ye ilişkin 2019 tarihli Sonuç Gözlemleri raporunda, engelli bireylerin temsilci örgütlerinin eylem planları, programlar ve yasa tasarıları boyunca sürekli ve resmî biçimde sürece katılımını sağlayan mekanizmalar hakkında sınırlı bilgi bulunduğu belirtilmiştir. Komite, bu örgütlerle şeffaf ve anlamlı istişare yürütülmesini; temsilci örgütlerin veri toplama süreçlerinin planlanmasına, kamu bütçelerine ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının izlenmesine etkin biçimde katılmasını talep etmektedir. Ayrıca aynı raporda, bu örgütlerin devletten bağımsız ve özerk biçimde faaliyet gösterebilmesi ve yeterli finansmana erişebilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır.¹⁹ Aynı değerlendirmede, ekonomik krizin engelli bireylerin ve ailelerinin engelliliğe bağlı ek maliyetleri karşılamasını zorlaştırdığı belirtilmiştir. Ayrıca engelli aylığı ve sosyal konut projeleri gibi sosyal programların yararlanma koşullarında kullanılan tıbbi engellilik değerlendirmesi, hane geliri ve vatandaşlık ölçütlerinin bazı engelli bireyleri kapsam dışında bırakabildiği kaydedilmiştir.²⁰ Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, istişare ve katılım mekanizmalarının tamamen yok olmadığı, ancak yeterince etkili işlemediği; ek maddi külfetlerden ve sosyal koruma programlarındaki dışlayıcı ölçütlerden doğrudan etkilenen kişilerin, bu sorunlara yönelik politikaların kurulmasında sürekli ve kurumsallaşmış bir konuma sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Yoksulluk deneyiminin kurumsal süreçlere nasıl daha güçlü biçimde dâhil edilebileceğini gösteren örneklerden biri Belçika'da geliştirilen "deneyim uzmanlığı" modelidir. Bu model, Derin Yoksulluk Ağı tarafından 17 Ekim 2024 Dünya Yoksullukla Mücadele Günü kapsamında düzenlenen Üçüncü Uluslararası Yoksullukla Mücadele Konferansı'nda Türkiye'de görünür kılınmış ve tartışmaya açılmıştır. Bu modelde yoksulluk ve sosyal dışlanma deneyimi bulunan kişiler eğitim alarak kamu kurumlarında ücretli uzmanlar olarak çalışmaktadır. Görevleri, kamu hizmetleri ile yoksulluk yaşayan kişiler arasındaki mesafeyi azaltmak, hizmetlere erişimde karşılaşılan engelleri tespit etmek ve

kurumların çalışma biçimlerinin insanların gerçek ihtiyaçlarına daha duyarlı hâle gelmesine katkıda bulunmaktadır.²¹ Yoksulluk deneyimi bu modelde yalnızca bir istişare toplantısında paylaşılan kişisel anlatı olarak değil, tanımlanmış görevi ve kurumsal karşılığı bulunan bir uzmanlık olarak kabul edilmektedir.

Türkiye’de yoksulluk yaşayanların ihtiyaçlarının araştırılması veya bu kişilerin hizmetlerden yararlananlar olarak veri sistemlerinde yer alması, onların sosyal politika kararlarına katıldığı anlamına gelmemektedir. Yoksulluk yaşayanların politika tasarımı, bütçelendirme, uygulama, izleme ve değerlendirme süreçlerine doğrudan veya kendi belirledikleri temsil mekanizmaları aracılığıyla sürekli ve etkili biçimde katılabilmesi için bu katılımın açık görevler, erişilebilir yöntemler ve kurumsal güvencelerle tanımlanması gerekir.

3. Demokrasi, sosyal destekleri hak ve kurallara bağlar

Sosyal destekler, kişisel veya siyasi bağlardan bağımsız; çok boyutlu yoksulluğu dikkate alan açık, nesnel ve hak temelli ölçütlere dayanmalıdır. Başvuranlar değerlendirme kriterleri ve süreç hakkında bilgiye erişebilmeli, kararlara etkili biçimde itiraz edebilmeli ve hiçbir kötü muameleye maruz kalmadan, eşit yurttaşlık temelinde hizmetlere ulaşabilmelidir.

Bir ülkede çeşitli sosyal desteklerin bulunması, kişilerin bu desteklere güvence altına alınmış bir hak olarak erişebildiği anlamına gelmez. Hak temelli bir sistemde desteğin kimlere, hangi koşullarda ve ne kadar süreyle sağlanacağı önceden belirlenmiş açık kurallara dayanır. Başvuran kişiler değerlendirme ölçütleri ve sürecin işleyişi hakkında bilgiye erişebilir; kendileri hakkında verilen kararın gerekçesini öğrenebilir ve bu karara etkili biçimde itiraz edebilir. İnsanlar sosyal desteklere kendilerine sunulan bir iyilik olarak değil, eşit yurttaşlık temelinde talep edebilecekleri bir hak olarak ulaşır. Bu bölümde “sosyal destek” ifadesi, ağırlıklı olarak kamu kurumları ve yerel yönetimler tarafından sunulan aynî ve nakdî sosyal yardımları kapsayacak biçimde kullanılmaktadır. Sosyal koruma programlarının güçlü bir hukukî ve kurumsal çerçeveye dayanmadığı, hesap verebilirlik ve telafi mekanizmalarıyla uzun vadeli bir stratejinin bulunmadığı durumlarda programların devamlılığının güvence altına alınması ve desteklerin talep edilebilir birer hak olarak görülmesi güçleşir.²² Uluslararası sosyal koruma standartları bu nedenle temel sosyal güvenlik güvencelerinin kanunla belirlenmesini; yardımların kapsamının, hak kazanma koşullarının ve düzeyinin açıkça düzenlenmesini öngörmektedir. Şikâyet ve itiraz yollarının ise tarafsız, şeffaf, etkili, basit, hızlı, erişilebilir ve başvuran açısından ücretsiz olması beklenmektedir.²³

Türkiye’de sosyal destek sistemi, tek bir hukukî statüye ve ortak işleyişe sahip programlardan oluşmamaktadır. Bazı desteklerin başvuru şartları, hak sahipliğinin tespiti, ödeme ve kesilme koşulları kanun ve yönetmeliklerle ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Örneğin yaşlı ve engelli aylıklarına ilişkin yönetmelik, başvurudan

aylıkların yeniden değerlendirilmesine kadar farklı aşamalara ilişkin kurallar içermektedir. Buna karşılık 3294 sayılı Kanun kapsamındaki birçok sosyal yardım başvurusunda son karar, gerekli inceleme ve hane ziyaretinin ardından kişinin ikamet ettiği yerdeki Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfının mütevelli heyeti tarafından verilmektedir.²⁴

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ortak bir kanuna dayanmakla birlikte ayrı tüzel kişiliklere ve bağımsız karar organlarına sahiptir. Bakanlık tarafından yayımlanan programlarda bazı gelir eşikleri ve yararlanma koşulları açıkça belirtilirken, bazı desteklerin sağlanması, miktarı veya uygulanma biçimi mütevelli heyetlerinin değerlendirmesine bırakılmaktadır.²⁵ Bu durum tek başına kararların dayanaksız olduğu anlamına gelmez. Ancak programların hukukî statüsü, değerlendirme ölçütleri ve karar süreçleri farklılaştıkça, kişilerin hangi koşullarda destek alabileceklerini ve kararlar karşısında hangi güvencelere sahip olduklarını anlamaları güçleşebilir.

Vakıfların işleyişi bütünüyle ortak standartlardan yoksun değildir. Bakanlığın genel teftiş rehberi; mütevelli heyeti kararlarının kayıt altına alınması, karar defterlerinin tutulması, yardım işlemlerinin bilgi sistemleri üzerinden yürütülmesi ve farklı programlara ait dosyaların örnekleme yoluyla mevzuata uygunluk bakımından incelenmesi gibi denetim başlıkları belirlemektedir.²⁶ Ancak incelenen program ve teftiş belgeleri, benzer koşullardaki başvuruların farklı vakıflarda ne ölçüde benzer sonuçlandığını veya mütevelli heyetlerine bırakılan değerlendirme alanının yerel uygulamalarda nasıl kullanıldığını gösteren düzenli karşılaştırmalı sonuçlar sunmamaktadır. Ortak kayıt ve denetim kurallarının bulunması, kararların ülke genelinde ne ölçüde tutarlı ve öngörülebilir olduğunu tek başına göstermemektedir.

Yerel yönetimler tarafından sunulan sosyal destekler bu parçalı yapının başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Belediyeler, kanunların verdiği yetki çerçevesinde kendi bütçeleri, düzenlemeleri ve programları aracılığıyla çeşitli sosyal yardım ve hizmetler sağlamaktadır. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun hemşehri hukukunu düzenleyen 13. maddesi, belde sakinlerinin belediye yardımlarından yararlanma hakkını tanımakta ve bu yardımların insan onurunu zedelemeyecek koşullarda sunulmasını zorunlu kılmaktadır. Bu esneklik, kira düzeyi, ulaşım sorunları, afet koşulları, çocukların ihtiyaçları ve belirli grupların hizmetlere erişimde yaşadığı güçlükler gibi yerel gerçekliklere daha hızlı yanıt verilmesini sağlayabilir. Bununla birlikte belediyelerin bütçeleri, kurumsal kapasiteleri, yardım türleri ve değerlendirme usulleri farklılaştıkça benzer ihtiyaçlar içindeki kişiler, yaşadıkları yere göre farklı desteklere ve farklı usul güvencelerine sahip olabilir.

Bazı belediye yönetmeliklerinde yardımların belediyenin bütçe ve imkânları dâhilinde sağlanacağı; yardımın miktarının, süresinin ve biçiminin belediye bünyesindeki değerlendirme kurullarınca belirleneceği düzenlenmektedir. Hane geliri, sağlık ve engellilik durumu, konut koşulları, hanedeki öğrenci sayısı ve alınan diğer yardımlar gibi birden fazla unsur değerlendirmeye dâhil edilebilmektedir.²⁷ Yardımların belediyenin

İmkânlarıyla sınırlandırılması, ihtiyaç tespiti yapılmış olmasının tek başına belirli bir destek miktarını veya süresini güvence altına almadığı anlamına gelebilmektedir. Yerel ihtiyaçlara uygun farklılaşma korunmalı; ancak temel sosyal korumaya erişim kişinin yaşadığı belediyenin bütçesine veya program tercihlerine aşırı ölçüde bağlı olmamalıdır. Merkezî düzeyde asgari bir hak ve usul güvencesi bulunmalı, belediyeler bu tabanın üzerine yerel ihtiyaçlara uygun ek destekler geliştirebilmelidir.

Türkiye’de birçok sosyal yardım programında kişi başına düşen hane geliri, hak sahipliğinin belirlenmesinde temel ölçütlerden biri olarak kullanılmaktadır. Bu önemli bir gösterge olmakla birlikte aynı gelir düzeyine sahip iki hanenin gerçek yaşam koşullarını tek başına göstermez. Engellilik veya kronik hastalığın doğurduğu ilaç, tıbbi malzeme, rehabilitasyon, özel beslenme, bakım ve erişilebilir ulaşım giderleri hanenin fiilen kullanabildiği kaynakları azaltabilir. Yüksek kira, aidat, enerji ve su giderleri ile çocukların beslenme, ulaşım, kırtasiye, giyim ve dijital erişim masrafları da gelir göstergesinde yeterince görünmeyebilir.

Gelirin miktarı kadar düzenliliği, güvencesi ve hane içinde nasıl paylaşıldığı da önemlidir. Gündelik, mevsimlik veya kayıt dışı çalışmaya dayanan gelirler bir aydan diğerine değişebilir; hastalık, işsizlik veya bakım sorumluluğu geliri tamamen kesebilir. Borçlar, faizler, gecikmiş faturalar ve düzensiz ödenen nafaka hanenin kullanılabilir kaynaklarını daraltabilir. Hane toplam geliri, gelirin tek bir kişi tarafından kontrol edilmesini veya kadınların ve çocukların bu gelire fiilen erişememesini de görünür kılmaz. Bir hizmetin ücretsiz olması dahi ulaşım, internet, belge toplama, tercüme, refakat veya başvuru sırasında gündelik kazançtan vazgeçme gibi erişim maliyetlerini ortadan kaldırmaz. Muhtaçlık değerlendirmelerinde hanenin sahip olduğu bazı mal varlıkları da gelir hesabına katılmaktadır. Örneğin yaşlı ve engelli aylıklarında haneye ait bir binek aracının rayiç bedelinin 120’de biri aylık gelir hesabında dikkate alınmakta; taşınır ve taşınmazların rayiç değerine ilişkin değerlendirme mütevellî heyetince yapılmaktadır. Buna karşılık emsal kira bedeli dışındaki gıda, giyim, ısınma, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi harcamalar hesaplanan gelirden düşülmemekte; harcamalar, hanenin gelir düzeyinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.²⁸

Bu hesaplama biçimi, mal varlığının bulunması ile hanenin fiilen kullanabileceği ekonomik kaynak arasında fark yaratabilir. Ekonomik değeri düşük, çok eski veya sağlık, engellilik, çalışma ve ulaşım ihtiyacı nedeniyle kullanılan bir araç da rayiç değeri üzerinden gelir hesabını etkileyebilir. Buna karşılık hanenin düzenli ve kaçınılmaz sağlık, bakım, eğitim ve enerji giderleri kullanılabilir geliri azaltan harcamalar olarak aynı biçimde hesaba katılmamaktadır. Bir malın varlığı, onun kolaylıkla nakde çevrilebileceğini veya haneye düzenli bir gelir sağladığını kendiliğinden göstermez. Değerlendirmede malın güncel değeri kadar edinilme biçimi, kullanım amacı ve hanenin bu maldan fiilen vazgeçip vazgeçemeyeceği de dikkate alınmalıdır.

Geçici olarak akrabalarının yanında yaşayanlar, tahliye tehdidi altındakiler, gecekondu, baraka veya dükkân gibi standart dışı ve güvencesiz mekânlarda kalanlar, evsiz olanlar ya da zorunlu yer değiştirme nedeniyle olağanüstü harcamalarla karşılaşanlar da

yalnızca gelir eşiğine dayanan değerlendirmelerde yeterince görünmeyebilir. Nesnel ölçütler, herkese aynı dar hesabın uygulanması değil; benzer durumların benzer biçimde değerlendirilmesini ve farklı ihtiyaçların dikkate alınmasını sağlayan açık kurallar anlamına gelmelidir.

Sosyal yardım alanında çalışan uzmanlarla yapılan nitel bir araştırma da sistemin belirsiz ve karmaşık yapısına; yardımların miktarı, bağlanma biçimi ve değerlendirilme süreçleri hakkındaki sorunlara dikkat çekmektedir. Araştırmada kurumlar arasında eşgüdümün geliştirilmesi ve hane incelemelerinin daha bütüncül yürütülmesi gereği öne çıkmaktadır. Bulgular sınırlı sayıda uzmanla yapılan görüşmelere dayandığı için ülke genelindeki bütün uygulamaları temsil etmez; ancak mevcut sistemde tartışılması gereken yapısal alanları göstermektedir.²⁹

Hak temelli bir sistemin temel unsurlarından biri de kararların gerekçeli ve itiraz edilebilir olmasıdır. Bakanlığın bilgilendirmesine göre 3294 sayılı Kanun kapsamındaki yardım başvurularının sonucu kişiye iletilmekte; sürecin uzaması durumunda vakfa, kaymakamlığa, valiliğe ve daha sonra Bakanlığa başvurulabilmektedir. Yaşlı ve engelli aylıklarına ilişkin yönetmelikte ise müteveli heyeti kararlarına yönelik itirazların ilgili vakfa yapılacağı düzenlenmiştir.³⁰ İtirazın ilk kararın verildiği vakfa yapılması, kararın aynı kurumsal yapı içinde yeniden değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Bu durum, itiraz yolunun bağımsız ve etkili bir gözden geçirme sağlayıp sağlamadığı bakımından ayrıca değerlendirilmelidir.

İtiraz yolunun mevzuatta bulunması tek başına yeterli değildir. Başvuran kişinin kararın gerekçesini, hangi makama, hangi süre içinde ve hangi yöntemle başvurabileceğini anlayabilmesi gerekir. Okuryazarlık düzeyi düşük kişiler, engelliler, Türkçe bilmeyenler veya dijital araçlara erişemeyenler için alternatif başvuru kanalları oluşturulmalıdır. Mahremiyeti koruyan ve şikâyet nedeniyle olumsuz muameleye uğrama kaygısını azaltan güvenceler bulunmadığında, kâğıt üzerinde mevcut bir itiraz yolu uygulamada kullanılamayan bir hak olarak kalabilir.³¹

Sosyal desteğin hak niteliği, yalnızca kararın sonucuyla değil, kişiye başvuru ve değerlendirme sürecinde nasıl davranıldığıyla da ilgilidir. Sosyal inceleme ve hane ziyareti, kişinin ihtiyaçlarının yaşam koşulları içinde değerlendirilmesini sağlayabilir. Ancak bu süreçlerin amacı kişiyi sürekli olarak yoksulluğunu kanıtlamaya zorlamak değil, desteğe duyduğu ihtiyacı adil biçimde belirlemek olmalıdır. Hane ziyaretinin yöntemi, istenen belgeler, kişisel verilerin kullanımı ve üçüncü kişilerden bilgi alınması açık kurallara dayanmalı; kişinin mahremiyeti ve insan onuru korunmalıdır. Açık hukukî ölçütlerin, gerekçeli kararların ve etkili denetim yollarının zayıf olduğu durumlarda sosyal destekler öngörülebilen bir hak olmaktan uzaklaşarak kurumlara ve yerel uygulamalara göre değişebilen bir idarî karara dönüşebilir. Türkiye'deki sosyal yardım rejimini inceleyen çalışmalar, sistemin sosyal yardımı bir kamusal hak olarak ele alan yaklaşım ile devlet eliyle örgütlenen yardım ve hayırseverlik yaklaşımının

unsurlarını birlikte taşıdığını belirtmektedir.³² Hukuk yazınında da modern sosyal yardımın geçici bir iyilik veya acıma ilişkisi değil, devletin sorumluluğuna dayanan ve kişinin talep edebileceği bir sosyal hak olması gerektiği vurgulanmaktadır.³³

Yoksulluk yalnızca “kaç kişiye yardım ulaştırıldığı” üzerinden tartışıldığında sosyal politikanın başarısı dağıtılan desteklerin sayısına veya toplam miktarına indirgenir. Bu yaklaşım; desteğin yeterliliğini ve sürekliliğini, kimlerin sistemin dışında kaldığını, kararların gerekçelendirilip gerekçelendirilmediğini ve başvuranların süreç içinde nasıl bir muameleyle karşılaştığını geri plana iter. Aynı zamanda yoksulluğun ücretler, vergilendirme, barınma, bakım hizmetleri, kamusal eğitim ve sağlık gibi yapısal nedenlerinin tartışılmasını sınırlar.

Demokratik ve hak temelli bir sosyal destek sistemi, yerel esnekliği veya ihtiyaçların bireysel olarak değerlendirilmesini ortadan kaldırmaz; bunları açık ölçütlere, eşit yurttaşlığa ve denetlenebilir süreçlere bağlar. Çok boyutlu ihtiyaçların değerlendirilmesi, kararların anlaşılır biçimde gerekçelendirilmesi ve etkili biçimde gözden geçirilebilmesi, sosyal desteği belirsiz bir yardımdan talep edilebilir bir hakka dönüştürür.

4. Demokrasi, kamu kaynaklarının toplum yararına kullanılmasını denetler

Kamu kaynaklarının hangi alanlara, hangi gerekçelerle ve kimler lehine kullanıldığı görünür ve denetlenebilir olmalıdır. Demokratik denetim, bütçe önceliklerinin ayrıcalıklı çıkarlar tarafından belirlenmesini sınırlar; yüksek maliyetli harcamaların toplumsal bedelinin sorgulanmasına ve kaynakların sosyal politikalara, yoksullukla mücadeleye ve temel haklara yöneltilmesine zemin hazırlar.

Demokratik bir sistemde bütçe, gelir ve gider kalemlerinin ötesinde, kamu politikalarının yönünü ve önceliklerini yansıtan bir belgedir. Kamu kaynaklarının hangi alanlara, hangi gerekçelerle ve kimler lehine kullanıldığı; toplumda hangi ihtiyaçların önceliklendirildiğini, hangi sorunların ertelendiğini ve hangi grupların kamu politikalarının merkezine alındığını gösterir. Bu nedenle bütçe sürecinin görünür, anlaşılır, katılımcı ve denetlenebilir olması gerekir. Kamu kaynaklarının toplum yararına kullanılıp kullanılmadığı yalnızca yıl sonunda harcamaların toplamına bakılarak değil; bu harcamaların hangi toplumsal ihtiyaçlara karşılık geldiği, hangi ihtiyaçların kaynak bulduğu ve hangi ihtiyaçların ertelendiği üzerinden değerlendirilmelidir.

Bütçe şeffaflığı yalnızca teknik mali bilgilerin yayımlanması değil, kaynak dağılımının toplumsal ihtiyaçlar bakımından tartışılabilir hâle gelmesi anlamına gelir. Kapalı bütçe süreçleri, özellikle eşitsiz toplumlarda kaynak dağılımının yoksulluk yaşayanların ihtiyaçlarından çok güçlü aktörlerin önceliklerine göre şekillenmesi riskini artırabilir.³⁴ Bütçe bilgilerinin daha anlaşılır biçimde kamuoyuna sunulması ise yoksullukla

mücadeleye öncelik vermeyen harcama tercihlerini sorgulamayı ve kamuoyu denetimine açmayı kolaylaştırır.³⁵

Türkiye’de bütçe süreci tamamen kapalı değildir. Uluslararası Açık Bütçe Araştırması’nın 2025 sonuçlarına göre Türkiye, bütçe şeffaflığında 65/100 puan almaktadır. Bu düzey, temel bütçe belgelerinin kamuoyunun bütçe kararlarını anlamasına ve maliye politikaları hakkında bilgiye dayalı tartışma yürütmesine belirli ölçüde imkân verdiğini göstermektedir. Ancak aynı araştırmada Türkiye’nin kamu katılımı puanı 0/100’dür. Başka bir ifadeyle, bütçe belgelerinin yayımlanması kamuoyunun, sivil toplumun ve yeterince temsil edilmeyen grupların bütçenin hazırlanması, onaylanması, uygulanması ve denetlenmesi aşamalarında etkili biçimde söz sahibi olduğu anlamına gelmemektedir.³⁶

Bütçe belgelerinin yayımlanması, bu belgelerin toplum tarafından anlaşılabilirdiği ve tartışılabilirdiği anlamına da gelmez. Kamu harcamalarının toplumsal etkisinin izlenebilmesi için bütçe verilerinin medya, akademi, meslek örgütleri ve sivil toplum tarafından değerlendirilebilmesi, sadeleştirilebilmesi ve kamuoyuna taşınabilmesi gerekir. Demokratik denetim bu nedenle yalnızca Meclisin bütçe üzerindeki yetkilerinden değil, kamuoyunun kaynak kullanımını anlayıp sorgulayabileceği bir kamusal alanın varlığından da beslenir.

Oysa kamu kaynaklarının sosyal politikalara, eğitime, sağlığa, bakıma, barınmaya ve yoksullukla mücadeleye ne ölçüde yöneltileceği yalnızca uzmanlar ve kamu idaresi tarafından belirlenen teknik bir tercih olarak kalmaz. Bu kararlar, yoksulluk yaşayanların gündelik yaşam koşullarını doğrudan etkiler. Bu nedenle bütçe sürecine katılım, yoksulluk yaşayanların, hak temelli örgütlerin ve sosyal politika alanında çalışan sivil toplum kuruluşlarının bütçe öncelikleri hakkında görüş sunabildiği ve bu görüşlerin nasıl değerlendirildiğini izleyebildiği kurumsal kanalların bulunmasını gerektirir. Açık Bütçe Araştırması da Türkiye’ye bütçe teklifleri görüşülürken kamuoyunun ve sivil toplum kuruluşlarının görüş sunmasına imkân verilmesini, yeterince temsil edilmeyen toplulukların doğrudan veya onları temsil eden örgütler aracılığıyla sürece dâhil edilmesini önermektedir.³⁷

Yoksullukla mücadele, çocukların beslenmesi, barınma, bakım hizmetleri ve enerji yoksulluğu gibi alanlarda ihtiyaçların büyümesi, bazı sosyal harcama kalemlerinde yalnız mevcut düzeyin korunmasını değil, somut kaynak artışını da gerektirebilir. Ancak bu ihtiyaçların aciliyeti, bütçe sürecinde doğrudan yoksulluk yaşayanlar, hak temelli örgütler ve sosyal politika alanında çalışan sivil toplum kuruluşları tarafından kurumsal biçimde gündeme taşınmadığında, bütçe öncelikleri toplumsal ihtiyaçlarla yeterince karşılaştırılmaz. Bu nedenle bütçe katılımının zayıflığı yalnızca usule ilişkin bir eksiklik değil; hangi ihtiyaçların kaynak bulduğu, hangilerinin ertelendiği meselesidir. Bütçe sürecinde demokratik denetimin temel ayaklarından biri parlamentodur. Bütçenin Mecliste kabul edilmesi önemli olmakla birlikte, etkili denetim yalnızca başlangıç bütçesinin onaylanmasından ibaret değildir. Yıl içinde harcama öncelikleri değiştiğinde,

ödenekler kurumlar arasında aktarıldığında veya bazı harcamalar azaltıldığında bu değişikliklerin gerekçeleriyle açıklanması ve Meclis tarafından izlenebilmesi gerekir. Açık Bütçe Araştırması'na göre Türkiye'de yasama denetimi 56/100 puanla "sınırlı" düzeydedir. Araştırma, Meclisin bütçenin planlanması aşamasındaki denetimini yeterli; uygulama aşamasındaki denetimini ise sınırlı olarak değerlendirmektedir.³⁸

Bu bulgu, Türkiye'de bütçe hakkına ilişkin akademik değerlendirmelerle de örtüşmektedir. 2024 yılına ilişkin değerlendirmeler, Türkiye'de parlamentonun bütçe sürecine katılımının ve bütçe üzerindeki etkisinin birçok OECD ülkesine kıyasla daha sınırlı olduğunu göstermektedir. Bütçe hazırlanmadan önce Meclisin maliye politikaları hakkında ön görüş bildirmemesi, orta vadeli programın Meclis onayına tabi olmaması, kurumlar arası ödenek aktarmalarında Meclisin ön onayının bulunmaması, yürütmeye geniş bütçe esnekliği tanınması ve Meclise tarafsız mali analiz sağlayacak bağımsız bir mali kurumun bulunmaması başlıca sorun alanları arasında sayılmaktadır.³⁹ Bu nedenle bütçe kanununun Mecliste kabul edilmesi, yıl içinde değişen harcama tercihleri üzerinde etkili demokratik denetim sağlandığı anlamına tek başına gelmez.

Parlamente denetimin sosyal sorunları görünür kılmasındaki önemli araçlardan biri de yazılı soru önergeleridir. Milletvekilleri bu yolla sosyal yardımlar, çocuk işçiliği, barınma, enerji maliyetleri, sağlık hizmetlerine erişim ve benzeri konularda yürütmeden veri ve açıklama talep edebilir. Ancak soru önergelerinin geç cevaplanması veya yanıtız kalması, Meclisin yürütmeden zamanında bilgi edinme ve kamusal sorunları belgeli biçimde tartışmaya açma kapasitesini sınırlandırır. 12 Mayıs 2026 itibarıyla 28. Yasama Dönemi'nde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına yöneltilen 1.707 önergenin 161'i süresi içinde cevaplanmış, 220'si yanıtız kalmıştır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına yöneltilen 2.137 önergenin ise 196'sı süresi içinde cevaplanmış, 783'ü yanıtız kalmıştır.⁴⁰ Bu veriler, önerge mekanizmasının bütünüyle işlemediğini değil, zamanında ve düzenli bilgi üretme kapasitesinin sınırlı kaldığını göstermektedir.

Bu sınırlılık, yoksullukla doğrudan bağlantılı konularda da görülebilmektedir. TBMM kayıtlarında açlık veya yoksulluk sınırı altında maaş alan ve BAĞ-KUR prim borcu bulunan kişilere ilişkin bir önerge ile dezavantajlı grupların yaşadığı barınma sorunlarına ilişkin bir önerge "cevaplanmadığı gelen kâğıtlarda ilan edildi" statüsündedir. Elektrik faturalarında kullanım bedeli dışındaki bedellerden muafiyet talebine ilişkin bir önerge ise süresi geçtikten sonra cevaplanmıştır.⁴¹ Gelir yetersizliği, barınma ve enerji maliyetleri gibi temel sosyal sorunlarda bilgi taleplerinin zamanında karşılanmaması, bu sorunların kamusal gündemde veriye dayalı biçimde tartışılmasını zorlaştırır.

Kamu kaynaklarının toplum yararına kullanılıp kullanılmadığını değerlendirmek için yalnızca nominal harcama artışlarına bakmak da yeterli değildir. Bir alana ayrılan ödeneğin lira cinsinden artması, o alana toplumun toplam kaynakları içinde daha fazla pay ayrıldığı veya hizmetin satın alma gücünün korunduğu anlamına gelmeyebilir. Bu nedenle sosyal harcamalar bütçe içindeki payları, millî gelire oranları ve enflasyondan arındırılmış reel değerleriyle birlikte değerlendirilmelidir.

2021–2025 merkezi yönetim bütçe gerçekleştirmeleri üzerinden yapılan hesaplama, sosyal alanların aynı yönde hareket etmediğini göstermektedir. Buna göre eğitim ve sağlık alanlarında bütçe içindeki ağırlık genel olarak korunmuş veya artmış görünürken, “Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Yardımlaşma” programının bütçe ve millî gelir içindeki payı gerilemiştir.⁴² Bu programdaki nominal harcama 2021’de yaklaşık 64,5 milyar TL iken 2025’te yaklaşık 359,2 milyar TL’ye yükselmiştir. Ancak aynı dönemde programın merkezi yönetim bütçesi içindeki payı yaklaşık yüzde 4,03’ten yüzde 2,45’e; millî gelire oranı ise yaklaşık yüzde 0,87’den yüzde 0,57’ye düşmüştür. Enflasyondan arındırıldığında ise programın reel değeri 2021 düzeyinin biraz altında kalmaktadır.⁴³ Bu tablo, sosyal politika değerlendirmelerinde nominal artışların tek başına yanıltıcı olabileceğini göstermektedir. Yoksullukla mücadeleye ayrılan kaynakların gerçekten güçlenip güçlenmediği, yalnız toplam tutarla değil, ihtiyacın büyüklüğü, yararlanıcı sayısı, yardımın satın alma gücü ve programın bütçe içindeki önceliğiyle birlikte değerlendirilmelidir. Yoksullukla mücadele programının bütçe ve millî gelir içindeki payının gerilemesi, özellikle yüksek enflasyon ve artan yaşam maliyetleri karşısında, sosyal desteklerin ihtiyaca ne ölçüde yanıt verebildiği sorusunu daha önemli hâle getirmektedir.

Sosyal harcamaların reel ve oransal seyri yalnız teknik bir hesaplama değildir; kamu kaynaklarının hangi ihtiyaçlara öncelik verdiğini tartışmanın bir yoludur. Aynı mantık, yüksek maliyetli kamu harcamaları için de geçerlidir. Kamuoyunda köprü, otoyol, havaalanı ve şehir hastanesi gibi kamu-özel işbirliği projeleri için yapılan garanti ve kullanım ödemeleri sıkça tartışılmaktadır. Bu tür yükümlülüklerin proje bazında, anlaşılır ve karşılaştırılabilir biçimde izlenememesi, kamuoyunun hangi projeye ne kadar kaynak aktarıldığını ve aynı kaynağın hangi sosyal politika ihtiyaçlarıyla birlikte değerlendirilebileceğini görmesini zorlaştırır. Bu nedenle yüksek maliyetli harcamalar yalnız sözleşme yükümlülüğü olarak değil, fırsat maliyeti yaratan bütçe tercihleri olarak da kamusal tartışmaya açılmalıdır.⁴⁴

Kamu kaynaklarının toplum yararına kullanımı yalnız merkezi yönetim bütçesiyle sınırlı değildir. Belediyeler de sosyal yardım, bakım, çocuk hizmetleri, uygun fiyatlı gıda ve yemek, ulaşım desteği, geçici barınma, yaşlı ve engelli hizmetleri gibi alanlarda yoksullukla mücadelede önemli bir rol üstlenmektedir.⁴⁵ Bu nedenle yerel yönetimlerin sosyal hizmet ve sosyal destek kapasitesi, bütçe denetimi tartışmasının dışında görülemez. Yerel bütçelerde sosyal hizmet ve yardımlara ne ölçüde kaynak ayrıldığı, bu kaynakların hangi ihtiyaçlara ve gruplara yöneltildiği ve mali ya da idarî müdahalelerin hizmetlerin sürekliliğini nasıl etkilediği demokratik denetimin konusu olmalıdır. Belediye Kanunu sosyal hizmet ve yardımları belediyelerin görev ve gider alanları arasında saymakla birlikte, bu alana ayrılması gereken sabit bir bütçe oranı belirlememektedir. Kamu kaynaklarının denetlenmesi demokratik bir zorunluluktur. Ancak denetimin kendisinin de hukukî amacına uygun, ölçülü, eşit ve toplum yararını güçlendiren biçimde işletilmesi gerekir. Denetim, usulsüzlükleri ortaya çıkarmak, kaynak kullanımını iyileştirmek ve sosyal hizmetlerin etkililiğini artırmak için kullanılmalıdır. Yerel yönetimler

dâhil olmak üzere kamu kurumlarının sosyal yardım ve sosyal hizmet sunma kapasitesini zayıflatan, hizmetlerin sürekliliğini tehlikeye atan veya eşit, öngörülebilir ve ölçülü biçimde uygulanmayan müdahaleler demokratik denetim fikrini güçlendirmez; aksine denetimi kamu yararını koruyan bir araç olmaktan uzaklaştırabilir. Bu nedenle denetim yalnızca “harcama yapıldı mı?” sorusunu değil, “harcama toplumsal ihtiyaca yanıt verdi mi, denetim sonucunda hizmet kapasitesi güçlendi mi?” sorularını da içermelidir.

Bu çerçevede demokratik denetim, bütçe belgelerinin yayımlanmasından ibaret değildir. Bütçe önceliklerinin nasıl belirlendiğinin görülebilmesi, toplumun ve sivil toplumun bu önceliklere etki edebilmesi, Meclisin bütçenin uygulanmasını ve yürütmeden bilgi edinme yollarını etkili biçimde kullanabilmesi, sosyal harcamaların nominal değil reel etkileriyle değerlendirilebilmesi ve yüksek maliyetli harcamaların fırsat maliyetinin tartışılabilmesi gerekir. Kamu kaynaklarının toplum yararına kullanılması, ancak bu bilgiler görünür olduğunda, karar süreçleri katılıma açıldığında ve denetim sosyal hizmet kapasitesini güçlendiren bir kamusal sorumluluk ürettiğinde güvence altına alınabilir.

5. Demokrasi, yoksullukla mücadelede örgütlü güce alan açar

Yoksullukla mücadele, yoksulluk yaşayanların yalnızca destek alan kişiler olarak değil, haklarını birlikte savunan ve kamu politikalarını etkileyen özneler olarak tanınmasını gerektirir. Bu nedenle örgütlenme özgürlüğü, ifade özgürlüğü, bağımsız medya, sendikal haklar ve sivil toplumun karar süreçlerine etkili katılımı sosyal politikanın tamamlayıcı değil, kurucu unsurlarıdır.

Demokrasi, yoksulluk yaşayanların ve onları temsil eden örgütlerin kamusal kararları etkileyebilmesine alan açtığı ölçüde yoksullukla mücadeleyi güçlendirir. Örgütlenme özgürlüğü, ifade özgürlüğü, bağımsız bilgiye erişim ve etkili katılım kanalları; yoksulluğun kişisel bir mağduriyet olarak değil, değiştirilebilir bir sosyal politika meselesi olarak görülmesini sağlar. Yoksulluğun giderilmesi yalnız sosyal desteklerin varlığına değil, yoksulluk yaşayanların ve hak temelli toplumsal yapıların kaynak dağılımını, sosyal hakların kapsamını ve kamu politikalarının yönünü etkileyebilmesine de bağlıdır.

Yoksulluk yaşayanların karşılaştığı sorunlar yalnızca bireysel deneyimler olarak kaldığında, yalnızca yardım ihtiyacı olarak görülür. Aynı deneyimler örgütlü biçimde ifade edildiğinde ise ücret, barınma, beslenme, bakım, sosyal güvenlik, eğitim, sağlık ve kamusal hizmetler hakkında ortak bir hak talebine dönüşebilir. Demokrasi, bu dönüşüm için gerekli kamusal alanı sağlar. Dernekler, topluluk girişimleri, meslek örgütleri, hak temelli platformlar, bağımsız medya ve yerel dayanışma ağları; yoksulluğu görünür kılmanın ötesinde, yoksulluk yaşayanların taleplerini ortak bir gündeme taşıyabilir.

Yoksulluğun kalıcılığı yalnız kaynak eksikliğiyle değil, toplumdaki güç ilişkileriyle de ilgilidir. Hangi ihtiyaçların görünür olduğu, hangi taleplerin meşru sayıldığı ve hangi grupların kamu politikalarını etkileyebildiği, yoksulluğun azaltılma ihtimalini belirler. Refah devletinin bütün kurumları toplumsal hareketlerin ürünü değildir. Ancak sosyal hakların ve kamu kurumlarının önemli bir bölümü, devletin ve siyasi partilerin dışında örgütlenen geniş toplumsal kesimlerin mücadeleleri, müzakere süreçleri ve kamusal baskısıyla bağlantılıdır. Toplumsal hareketlerin en önemli başarılarından biri de, yoksulluğun azaltılmasına katkı sağlayan ve toplumdaki güç ilişkilerini daha dengeli hâle getiren yeni kamu kurumlarının ortaya çıkmasına öncülük etmeleridir. Sosyal güvenlik, işçi sağlığı, barınma, eğitim, bakım ve ayrımcılıkla mücadele gibi alanlarda bugün kurumsal hak olarak görülen birçok düzenleme, tarihsel olarak örgütlü toplumsal taleplerle birlikte gelişmiştir.⁴⁶

Bu nedenle sivil toplum, yalnızca devletin ulaşamadığı yerlerde hizmet sunan veya yardım dağıtan bir alan olarak görülemez. Sivil toplum aynı zamanda bilgi üretir, ihmal edilen ihtiyaçları görünür kılar, hak ihlallerini belgelendirir, kamusal tartışmayı genişletir ve kamu kurumlarının gelişmesine katkı sağlar. Yoksullukla mücadelede örgütlü güç, devlete karşı konumlanan dıșsal bir unsur olmak zorunda değildir; kamu kurumlarının toplumsal ihtiyaçları daha iyi görmesine, politika hatalarını düzeltmesine ve sosyal hakları güçlendirmesine imkân veren demokratik bir denge unsurudur. Sivil toplumun toplumdaki algısı da yoksulluğun nasıl tartışıldığını etkiler. Türkiye’de sivil toplum kamuoyunda daha çok yardımlaşma, afet, bağış ve hayırseverlik gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir.⁴⁷ Yardımlaşma ve dayanışma son derece değerlidir. Ancak sivil toplum yalnız yardım faaliyetiyle özdeşleştiğinde, yoksulluğun hak, eşitlik, kamu politikası ve hesap verebilirlik boyutu geri plana düşebilir. Bu durumda yoksulluk yaşayanların talepleri, sosyal hak talebi olmaktan çok destek ve bağış ihtiyacı olarak görünür.

Hak temelli sivil toplumun rolü bu dar algının ötesine geçer. Bu örgütler hangi desteklerin yetersiz kaldığını, hangi grupların sistem dışında bırakıldığını, hangi uygulamaların damgalayıcı veya erişilemez olduğunu ve hangi alanlarda yeni kamu politikalarına ihtiyaç duyulduğunu gösterebilir. Bağımsız bilgi üretimi, saha deneyimi ve örgütlü savunuculuk bir araya geldiğinde, yoksulluk yalnız yardım kampanyalarının konusu olmaktan çıkar; sosyal hakların nasıl güvence altına alınacağına ilişkin kamusal bir tartışmaya dönüşür.

İnsan hakları yaklaşımı da yoksulluk yaşayanları yalnızca yardım veya hizmet alıcısı olarak değil, hak sahibi ve özne olarak görür. Aşırı yoksulluk ve insan haklarına ilişkin uluslararası ilkeler, devletlerin bireylerin, topluluk temelli örgütlerin, toplumsal hareketlerin ve diğer sivil toplum kuruluşlarının yoksullukla mücadele kapasitesini güçlendiren elverişli bir ortam oluşturmalarını öngörmektedir. Aynı yaklaşım, yoksulluk yaşayanların haklarını talep edebilecek güç ve imkânlarla kavuşmasını da devletlerin sorumluluğu içinde değerlendirir.⁴⁸

Bu çerçevede yoksullukla mücadele, yalnız sosyal yardım programlarının tasarlanması ve uygulanması meselesi değildir. Yoksulluk yaşayanların bu programların nasıl tanımlandığını, kimlere ulaştığını, hangi koşullarda kesildiğini, hangi ihtiyaçları dışarıda bıraktığını ve hangi alanlarda yetersiz kaldığını ifade edebilmesi gerekir. Bu ifade imkânı bireysel başvurularla sınırlı kalırsa, sorunlar tekil dosyalar içinde dağılabilir. Hayat pahalılığı gibi kriz dönemlerinde bu ihtiyaç daha da belirgin hâle gelir. Düşük gelirli haneler, çocuklar, engelliler, yaşlılar ve bakım yükü ağır olan haneler krizlerden daha sert etkilenir. Bu tür dönemlerde devletlerin yalnız kısa vadeli ve tek seferlik yardımlarla yetinmemesi; hak temelli, orta ve uzun vadeli politikalar geliştirmesi gerekir. Krizden en çok etkilenen grupların ve onları temsil eden örgütlerin politika tasarımı, uygulama ve değerlendirme süreçlerine dâhil edilmesi, yoksullukla mücadeleyi daha isabetli ve hesap verebilir hâle getirir.⁴⁹

Hak temelli savunuculuk yapan örgütlerin çalışma alanını daraltan genel bir ortam, yoksulluk ve sosyal hak ihlallerinin ortak bir gündeme dönüşmesini zorlaştırır. Yoksullukla mücadele eden örgütler yalnızca yardım ulaştıran yapılar olarak değil, kamu politikalarını izleyen, sahadan bilgi taşıyan ve hak temelli çözüm önerileri geliştiren aktörler olarak çalışabildiğinde sosyal politika güçlenir. Bu alan daraldığında ise yoksulluk yaşayanların deneyimleri kamu yönetiminin ve siyasal karar alma süreçlerinin dışına itilebilir.

Hak temelli sivil toplumun bilgi üretme, hak ihlallerini görünür kılma, savunuculuk yapma ve politika önerileri geliştirme rolünün politika etkisine dönüşebilmesi için sivil toplumun karar mekanizmalarıyla kurduğu ilişkinin de etkili olması gerekir. Temasların ziyaret, tanışma veya bilgi paylaşımı düzeyinde kalması; örgütlü taleplerin politika değişikliğine dönüşmesini sağlamaz. Türkiye’de sivil toplum ile siyaset ve karar mekanizmaları arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırma, sivil toplum kuruluşlarının kamu kurumlarıyla ilişki kurmak için çaba gösterdiğini; ancak bu ilişkilerin çoğu zaman kararları etkileyecek savunuculuk, strateji üretme ve ortak politika geliştirme düzeyine sınırlı biçimde taşındığını göstermektedir.⁵⁰ Bu nedenle etkili katılım, yalnız kapıların açık olması değil, örgütlü taleplerin karar süreçlerinde dikkate alınması ve sonuçlarının izlenebilmesi anlamına gelir.

Yoksullukla mücadelede örgütlü güce alan açılması, kamu kurumlarının sorumluluğunu azaltmaz; aksine bu sorumluluğun daha doğru, adil ve denetlenebilir biçimde yerine getirilmesini sağlar. Yoksulluk yaşayanların ve onları temsil eden örgütlerin bilgi üretme, bir araya gelme, itiraz etme, öneri geliştirme ve karar süreçlerine katılma imkânları güçlendiğinde sosyal politikalar da daha gerçekçi hâle gelir. Çünkü yoksulluğun en ağır sonuçlarını yaşayan kişiler, çoğu zaman hangi desteğin gerçekten işe yaradığını, hangi uygulamanın dışlayıcı olduğunu ve hangi ihtiyacın görünmez kaldığını en doğrudan bilen kişilerdir.

Demokrasi, yoksullukla mücadelede örgütlü güce alan açtığında, yoksulluk yalnızca yönetilmesi gereken bir sosyal sorun olarak değil, mücadele edilmesi gereken bir

adaletsizlik olarak ele alınabilir. Derneklerin, topluluk girişimlerinin, hak temelli platformların, meslek örgütlerinin ve bağımsız medyanın güvenli biçimde çalışabildiği; yoksulluk yaşayanların haklarını birlikte savunabildiği; kamu kurumlarının da bu talepleri dikkate almak zorunda kaldığı bir ortamda yoksullukla mücadele daha güçlü ve daha demokratik hâle gelir. Yoksulluğu azaltan şey yalnız desteklerin varlığı değil, yoksulluk yaşayanların bu desteklerin nasıl tasarlandığını, uygulandığını ve denetlendiğini etkileyebilmesidir.

SOSYAL ADALET: DEMOKRASİNİN GÜVENCESİ

1. Sosyal adalet, yurttaşlık imkânlarını genişletir

Temel hizmetlere ve sosyal korumaya güvenli biçimde erişmek, insanları bütün zamanını ve gücünü yaşamlarını sürdürmeye ayırmak zorunda kalmaktan kurtarır. Geçim baskısının ve orantısız bakım yüklerinin hafiflemesi; hak aramak, örgütlenmek, kamusal tartışmalara katılmak ve karar süreçlerinde söz sahibi olmak için gereken zamanı, güvenceyi ve hareket alanını genişletir.

Hak arayabilme, kamusal tartışmalara katılabilme, örgütlenebilme, itiraz edebilme ve karar süreçlerinde söz sahibi olabilme imkânlarının fiilen kullanılabilmesi insanların bütün zamanını ve gücünü yaşamlarını sürdürmeye ayırmak zorunda kalmamasına bağlıdır. Gelir güvencesi, temel hizmetlere erişim, bakım desteği ve etkili sosyal koruma güçlendikçe, insanların haklarını kullanabilmesi için gerekli zaman, güvence ve hareket alanı da genişler. Buna karşılık geçim baskısı, güvencesizlik ve temel ihtiyaçları sürekli kriz halinde çözme zorunluluğu, yurttaşlık imkânlarını daraltır.

Yoksulluk, insanların zamanını da tüketir. Daha ucuz gıdaya ulaşmak, uygun fiyatlı hizmet bulmak, yardım başvurularını takip etmek veya temel ihtiyaçları karşılamak gündelik hayatın önemli bir bölümünü kaplayabilir. Yoksulluk yaşayan kişiler için hak aramak, örgütlenmek veya kamusal kararlara katılmak çoğu zaman isteksizlik nedeniyle değil; zamanın, enerjinin ve zihinsel alanın gündelik hayatta kalma çabasına harcanması nedeniyle geri plana düşer. Bu noktada sosyal adalet, bir gelir desteği olmanın ötesine geçerek insanların zamanını, güvenliğini ve hareket alanını genişleten bir yurttaşlık koşulu olarak öne çıkar. Sosyal adalet, bu anlamda yurttaşlığı yalnız biçimsel bir hak olmaktan çıkarıp kullanılabilir bir imkâna dönüştürür. Sosyal koruma ağının zayıf kalması, yoksulluk yaşayan kişileri yalnız gelir kaybıyla değil; sürekli borçlanma, temel ihtiyaçları erteleme ve geleceğe dönük plan yapamama baskısıyla karşı karşıya bırakır. Türkiye’de sosyal koruma sisteminin mevcut yapısı bu açıdan kısıtlı bir yapıya sahiptir. Türkiye’de hâlâ kapsamlı bir yoksullukla mücadele stratejisinin ve asgari gelir sisteminin bulunmadığını belirten Avrupa Komisyonu’nun 2025 Türkiye Raporu’na göre sosyal transferlerin yoksulluğu azaltma etkisi Türkiye’de yüzde 11,9 düzeyindeyken, Avrupa

Birliği ortalaması yüzde 34,15'tir.⁵¹ OECD'nin 2025 Türkiye Ekonomik İncelemesi de benzer bir soruna işaret etmektedir. İncelemeye göre Türkiye'de vergi ve sosyal yardım sistemi piyasa gelirlerindeki eşitsizlikleri azaltmakta sınırlı kalmakta; emeklilik dışı sosyal yardımlar düşük düzeyde seyretmekte ve gelir eşitsizliğini azaltmak için sosyal güvenlik ağının güçlendirilmesi gerekmektedir.⁵²

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının sosyal yardım programları doğum, gıda, barınma, yakacak, doğal gaz, elektrik, eğitim, sağlık, ulaşım, afet, vefat ve istihdamla bağlantılı çok sayıda farklı destek türünü içermektedir.⁵³ Bu çeşitlilik farklı ihtiyaçlara yanıt verme kapasitesi taşısa da, yoksulluk yaşayan kişiler açısından doğru desteği öğrenme, doğru kuruma başvurma, gerekli belgeleri toplama, koşulları takip etme ve başvurunun sonucunu izleme yükü de yaratmaktadır. Sosyal yardım sistemine ilişkin nitel çalışmalar da sistemin belirsiz ve karmaşık yapısına, farklı yardım türleri için ayrı düzenlemeler bulunmasına, kurumlar arası koordinasyon sorunlarına, karmaşık mevzuata ve yetki karmaşasına dikkat çekmektedir.^{54 55 56} Bu bürokratik emek, yoksulluk yaşayan kişilerin hareket alanını da doğrudan etkiler. Hastaneye, okula, sosyal hizmet merkezine, belediyeye, kaymakamlığa, işe veya daha ucuz alışveriş imkânlarına ulaşmak hem maliyet hem zaman meselesidir. Ulaşım ücretleri, uzaklık, randevu saatleri, çocuk veya hasta bakımıyla birlikte hareket etme zorunluluğu ve kurumlar arasında tekrar tekrar gidip gelme ihtiyacı, temel hizmetlere erişimi fiilen zorlaştırmaktadır. Böyle durumlarda haklara erişim yalnız "başvuru hakkı"na değil, o başvuruyu yapabilecek zamana, bilgiye, ulaşım ve fiziksel hareket imkânına bağlı hâle gelir.

Evde bakım aylığına erişim süreci, hareket alanı meselesini somut biçimde ortaya koyar. Başvuru için sağlık raporu almak, hastaneye gitmek, raporları yenilemek, ev ziyaretlerinde hanede bulunmak ve yardım kesildiğinde yeniden başvuru yapmak gibi adımlar, yararlanıcıların hareket edebilirliğini doğrudan etkiler.⁵⁷ Özellikle engellilik, hastalık ve bakım yüküyle kesişen durumlarda sosyal desteğe erişim yalnız başvuru hakkı değil; hastaneye gidebilme, bakım verilen kişiyle hareket edebilme, randevu ve belge süreçlerini takip edebilme meselesidir. Ulaşım yoksulluğu da tam da bu anlamda sosyal adalet ile yurttaşlık imkânları arasındaki bağı görünür kılan bir diğer sorundur. Ulaşım kişilerin ihtiyaç duydukları yolculukları yapamaması, mal ve hizmetlere, eğitime, sağlığa, işe ve sosyal ilişkilere erişememesi anlamına gelir. Bu durum zaman ve maliyet engelleri, stres, temel hizmetlere kötü erişim, toplumsal dışlanma ve siyasal katılım yoksunluğu gibi sonuçlar doğurabilir.⁵⁸

Düşük ücretli, düzensiz ve güvencesiz çalışma biçimleri de zaman yoksulluğunu derinleştirir. Yoksulluk yaşayan kişiler çoğu zaman uzun saatler çalışmak, birden fazla iş yapmak, gündelik iş beklemek, işe çağırılma ihtimaline göre gününü ayarlamak veya düşük ücretli bir iş için uzun süre yol gitmek zorunda kalabilir. Bu durum, gelir elde etmeye ayrılan zaman ile hak aramaya, dinlenmeye, bakım sorumluluğunu paylaşmaya, eğitim almaya veya kamusal yaşama katılmaya ayrılacak zaman arasında sürekli bir gerilim yaratır. Geçim baskısı arttıkça, yurttaşlık faaliyetleri "zaman kalırsa" yapılabilecek şeylere dönüşür.

Bu süreçlerin tamamı psikolojik ve zihinsel bir yük de üretir. Sürekli hesap yapmak, borçları ertelemeye çalışmak, yardımın kesilme ihtimalini düşünmek, evden çıkarılma korkusuyla yaşamak, çocukların ihtiyaçlarını karşılayamama kaygısı taşımak, bakım yükünü tek başına üstlenmek veya hastalık masrafını nasıl karşılayacağını planlamak, kişinin dikkatini ve karar verme kapasitesini tüketir. Ekonomik koşulların psikolojik esenlik üzerinde güçlü ve doğrudan etkisi vardır. Bu nedenle yurttaşlık haklarını kullanmak yalnız hukuki haklara sahip olmayı değil; bilgiye erişebilecek, seçenekleri değerlendirebilecek, başvuru yapabilecek, itiraz edebilecek ve kamusal alana çıkabilecek zihinsel açıklığa da sahip olmayı gerektirir.⁵⁹

Bu nedenle sosyal adalet, yoksulluğu yalnız gelir düzeyi üzerinden azaltan bir politika alanı olarak görülmemelidir. Sosyal adalet, insanların zamanını serbestleştiren, bakım yükünü hafifleten, temel hizmetlere erişimi güvence altına alan, ulaşım ve bilgi engellerini azaltan, sosyal desteklere erişimi sadeleştiren ve gündelik kriz yönetimi baskısını hafifleten bir yurttaşlık zemini yaratır. Böyle bir zemin oluşmadığında, insanlar hak sahibi olsalar bile bu hakları kullanmak için gereken zamanı, güvenceyi ve hareket alanını bulmakta zorlanır. Demokrasinin yalnız insanların oy verebildiği bir düzenin ötesinde, insanların hayatlarını yalnız hayatta kalmaya ayırmak zorunda kalmadan kamusal özne olabildiği bir toplumsal düzende var olabileceğini kabul ettiğimiz yerde, sosyal adalet bu düzenin vazgeçilmez koşullarından biri olarak öne çıkar.

2. Sosyal adalet, yurttaşın sözünü ve onurunu güvence altına alır

Sosyal adalet, yoksulluk yaşayanların siyasal tercihlerini küçümseyen yaftalayıcı dili reddeder. Yoksulluk yaşayan kişileri “yardım karşılığında yönlendirilen” kitleler olarak görmek, onları hak sahibi ve söz sahibi yurttaşlar olarak değil, iradesi eksik kişiler olarak temsil eder. Oysa sosyal destekler yurttaşla yönelmiş bir lütuf değil, sosyal hakların parçasıdır. Sosyal adalet, bu desteklerin kişinin onurunu zedelemekten, minnet ilişkisi yaratmadan ve siyasal tutumundan bağımsız biçimde güvence altına alınmasını gerektirir.

Türkiye’de siyasal tartışmalarda zaman zaman yoksulluk yaşayanların tercihlerini “kömür”, “makarna” veya benzeri yardımlar üzerinden açıklayan küçümseyici ifadeler kullanılmıştır. Bu tür bir dil, yoksulluğu yaşayan kişilerin siyasal kararlarını, değerlerini, beklentilerini ve deneyimlerini ciddiye almak yerine onları edilgen, kolayca yönlendirilen ve iradesi satın alınabilen kişiler gibi gösterir. Sosyal adaletin demokratik anlamı tam da burada ortaya çıkar: Yoksulluk yaşayanlar yardım nesnesi değil, eşit yurttaşlardır; dünya görüşleri açıklanması gereken bir sapma değil, saygı duyulması gereken yurttaşlık iradesidir.⁶⁰

Sosyal desteklerin nasıl kurulduğu, bu nedenle yalnız teknik bir sosyal politika meselesi değildir. Desteklerin sadece lütuf, hayırseverlik veya kişisel iyilik gibi sunulması, yurttaş minnet ilişkisine yerleştirme riskini de beraberinde taşıyabilir. Hak temelli yaklaşım ise

sosyal yardımı acıma veya yardımseverlik değerleri üzerinden değil, sosyal güvenlik hakkının parçası olan kamusal bir yükümlülük olarak ele alır. Bu yaklaşımda sosyal destek, kişinin siyasal tutumuna, kişisel ilişkilerine, minnet göstermesine veya sessiz kalmasına bağlı değildir; açık, eşit, öngörülebilir ve denetlenebilir kurallara dayanır.⁶¹ Bu ayırım, yoksullukla mücadelede insan onurunu gözetmek açısından belirleyicidir. Sosyal desteklerin varlığı kadar, bu desteklerin nasıl sunulduğu da önemlidir. Yardım alma süreci kişiyi teşhir eden, utandıran, damgalayan veya değersizleştiren biçimlerde işlediğinde, yoksulluk yalnız gelir eksikliği olmaktan çıkar; yurttaşlık onurunu zedeleyen bir dışlanma deneyimine dönüşür. Bu nedenle sosyal adalet, yalnız “ne kadar yardım verildiği” sorusuyla değil, yardımın kişinin onurunu koruyacak biçimde verilip verilmediğiyle de ilgilidir.

Sosyal yardım sistemlerine ilişkin çalışmalar, seçici ve damgalayıcı yardım süreçlerinin utanma ve dışlanma duygularını yeniden üretebildiğini göstermektedir. Buna karşılık evrensel ve hak temelli yaklaşımlar, yardım alan kişiyi muhtaçlık üzerinden tanımlamak yerine sosyal hak sahibi yurttaş olarak gördüğü için damgalanma riskini azaltır.⁶² Yani sosyal desteğin maddi etkilerinin yanında, kişinin kendisini toplum içinde nasıl gördüğüne ve toplum tarafından nasıl görüldüğüne de etkisi vardır. Yoksulluk, damgalanma ve utanma üzerine yapılan saha çalışmaları da yoksulluğun psiko-sosyal boyutunu göstermektedir. Utanma, kişinin toplumun beklenen yaşam standartlarını karşılayamadığı için sosyal ilişkilerden uzaklaşmasına yol açabilen bir deneyimdir; damgalanma ise kişiyi başkalarının gözünde değersizleştiren ve onu daha düşük bir konuma yerleştiren bir dışlanma biçimidir.⁶³ Bu nedenle yoksullukla mücadele yalnız gelir açığını kapatmakla sınırlı kalmaz; kişinin kendisini değersiz, borçlu, mahcup veya susmak zorunda hissedeceği ilişkileri de dönüştürmek zorundadır.

Derin Yoksulluk Ağı’nın da katkı koyduğu BM Özel Raportörlüğü’nün son Büyümenin Ötesinde Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması İçin Yol Haritası da yoksulluğu yalnız maddi yoksulluk olarak değil; sosyal dışlanma, damgalanma, kurumsal kötü muamele ve insan onurunun zedelenmesiyle birlikte ele alır. Yol Haritası’nın ilkelerinde, ekonomik ve sosyal politikaların insan hakları, onur ve yoksulluğun ortadan kaldırılması hedefleriyle değerlendirilmesi gerektiği; yoksulluğun eşit katılımı engellediği ve insan onurunu zayıflattığı vurgulanmaktadır.⁶⁴ Bu yaklaşım, sosyal adaletin yalnız maddi destek sağlamakla sınırlı olmadığını; yurttaşın onurunu, sözünü ve eşit katılımını güvence altına alması gerektiğini gösterir.

Sosyal adaletin “onur” boyutu, yurttaşın “söz” hakkıyla doğrudan bağlantılıdır. İnsanlar temel ihtiyaçlara erişimlerinin, sosyal desteklerinin veya geçim imkânlarının siyasal tutumlarından ya da kamusal görünürlüklerinden etkilenebileceğini düşünürse, söz söyleme ve itiraz etme haklarını kullanırken daha fazla çekince duyabilir. Bu nedenle sosyal desteklerin hak temelli kurulması, yalnız yoksulluğu azaltmak için değil; yurttaşların siyasal görüşlerini açıklarken, hak talep ederken veya kamu politikalarını eleştirirken geçim güvenceleriyle söz hakları arasında sıkışmamaları için de gereklidir. Katılımcı demokrasiyi güçlendirmeye yönelik yaklaşımlar da insanların karar süreçlerine

gerçekten katılabilmesi için yalnızca davet edilmesinin yeterli olmadığını vurgular. Katılımcı yaklaşımlar yoluyla demokrasiyi derinleştirmeyi amaçlayan programlar; temel eğitimi yaygınlaştırmaya ve en azından asgari düzeyde ekonomik güvence sağlamaya yönelik eşzamanlı çabalarla birlikte yürütülmelidir. Böylece güç ilişkileri bakımından dezavantajlı kesimler, bağımsız biçimde katılım göstermenin geçim kaynaklarını kaybetmelerine yol açacağından korkmak zorunda kalmaz.⁶⁵ DYA'nın saha deneyimleri de bu gerilimin yoksulluk yaşayan haneler için somut bir karşılığı olabildiğini göstermektedir. Bazı haneler, yaşadıkları yoksulluğu veya sosyal desteklere erişimde karşılaştıkları sorunları kamuoyunda anlatmaları hâlinde mevcut yardımlarının kesilebileceğinden endişe duyabilmektedir. Sosyal haklar açık, kurallı ve siyasi tutumdan bağımsız biçimde güvence altına alınmadığında, yurttaşın kamusal sözü de fiilen daralabilmektedir.

Barışçıl protesto, basın açıklaması, haber yapma, eleştiri getirme ve kamu politikalarına itiraz etme imkânları da yurttaşlığın parçasıdır. Bu noktada sosyal adalet, söz hakkı ile geçim hakkının birbirine karşı kullanılmadığı bir güvence zemini yaratmalıdır. Yurttaşın eleştiri getirmesi, hak talep etmesi, siyasi görüşünü açıklaması veya kamusal bir tartışmaya katılması; sosyal desteğini, geçimini veya temel hizmetlere erişimini riske atan bir eylem gibi görülmemelidir. Böyle bir risk hissi güçlendiğinde, ifade özgürlüğü hukuken var olsa bile fiilen daralır. İnsanlar konuşabildikleri için değil, konuşmanın bedelinden çekindikleri için susabilir.

Bu nedenle sosyal desteklerin hak temelli kurulması ile söz hakkının korunması aynı demokratik ilkenin parçasıdır. Yurttaş, temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için minnet göstermeye, sessiz kalmaya veya siyasi tutumunu gizlemeye zorlanmamalıdır. Sosyal yardımın onurlu ve kurallı biçimde sunulması, yurttaşın yalnız maddi durumunu değil, kamusal alandaki konumunu da güçlendirir. Hak temelli sosyal destek, kişiyi yardım alan pasif bir alıcı olarak değil; söz sahibi, itiraz edebilen ve eşit muamele talep edebilen bir yurttaş olarak tanır.

Bu çerçevede sosyal adalet, yoksulluk yaşayanların siyasi tercihlerini açıklamaya çalışan küçümseyici dili tersine çevirir. Sorulması gereken soru, yoksulluk yaşayanların neden belirli tercihler yaptığı değil; sosyal hakların neden hâlâ lütuf, minnet veya siyasi bağlılık çağrışımlarıyla tartışılabildiğidir. Sosyal desteklerin hak olarak güvence altına alınmadığı, yardımın sunuluş biçiminin kişiyi damgalayabildiği ve söz söylemenin geçim kaygısıyla iç içe geçtiği bir ortamda yurttaşlık onuru zedelenir. Sosyal adalet, yurttaşın sözünü ve onurunu birlikte korur. Bunu, sosyal destekleri lütuf olmaktan çıkarıp hakka dönüştürerek; yardım süreçlerini damgalamadan, eşit ve denetlenebilir biçimde kurarak; siyasi görüş, kamusal eleştiri ve hak talebinin geçim güvencesiyle karşı karşıya gelmemesini sağlayarak yapar.

3. Sosyal adalet, çalışma hayatında söz hakkını güçlendirir

Sosyal adalet, yalnızca adil ücret ve insanca çalışma koşullarını değil, çalışanların kendilerini doğrudan etkileyen kararlarda söz sahibi olmasını da gerektirir. Sendikalaşma, toplu pazarlık ve işyerinde katılım; ücretlerin, çalışma sürelerinin ve çalışma koşullarının tek taraflı belirlenmesini sınırlar, çalışanların haklarını birlikte savunmasını ve çalışma hayatının daha demokratik biçimde düzenlenmesini sağlar.

Çalışma hayatı; ücretlerin, çalışma sürelerinin, güvencenin, iş yükünün, bakım sorumluluklarının ve karar gücünün nasıl dağıtıldığını belirleyen, dolayısıyla yoksulluğun ve eşitsizliğin doğrudan üretildiği alanlardan biridir. BM Özel Raportörlüğü'nün güncel Yol Haritası, "ekonomik demokrasi"yi yoksulluğun ortadan kaldırılması açısından merkezi başlıklardan biri olarak ele almaktadır. Bu çerçevede adil ve yaşanabilir ücretler, çalışma süresinin azaltılması, platform ve kayıt dışı çalışanların korunması, kapsayıcı emek politikaları, örgütlenme özgürlüğü, toplu pazarlık, tedarik zincirlerinde emek hakları, işyeri demokrasisi ve bakım yatırımları yoksullukla mücadelenin parçası olarak tanımlanmıştır.⁶⁶ Yol Haritası'nın bu yaklaşımı, sosyal adaletin yalnız geliri yeniden dağıtmakla sınırlı olmadığına işaret eder. Rapor, şirketlerde karar gücünün çoğunlukla hissedarlar ve üst yöneticilerde toplandığını; buna karşılık değeri üreten ve yeniden yapılandırma, taşınma ya da otomasyon gibi kararların riskini taşıyan işçilerin stratejik tercihler üzerinde sınırlı etkisi olduğunu vurgular. Bu dengesizlik ücret baskısı, kötüleşen çalışma koşulları ve kısa vadeli kâr maksimizasyonu ile ilişkilendirilir. Dolayısıyla Yol Haritası, işçilerin yalnız "emek piyasasında değiş tokuş edilen kaynaklar" olarak değil, işyerinde emeklerini ortaya koyan "yurttaşlar" olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşım, çalışma hayatında söz hakkını ücret, süre, güvence, iş güvenliği, performans baskısı ve teknolojik dönüşüm gibi karar alanlarının demokratikleşmesiyle birlikte düşünmeyi gerektirir.

Bu mesele, Türkiye'de çalışan yoksulluğu açısından özellikle önemlidir. Çalışmak, özellikle de asgari ücretli ve güvencesi sınırlı bir işte çalışmak, yoksulluğu kendiliğinden ortadan kaldırmamaktadır. 2026 yılında net asgari ücret 28.075,50 TL iken, TÜRK-İŞ'in Haziran 2026 verilerine göre dört kişilik bir aile için aylık açlık sınırı 35.758,88 TL, yoksulluk sınırı 116.478,40 TL, bekâr bir çalışanın aylık yaşama maliyeti ise 46.248,50 TL'dir. Bu tablo, ücretin yalnız miktar olarak değil, hangi ölçütlerle, kimlerin katılımıyla ve hangi pazarlık gücüyle belirlendiği sorusunu da gündeme getirir.⁶⁷

Avrupa Sosyal Haklar Komitesi'nin Sosyal Haklar ve Yaşam Maliyeti Krizi: Taraf Devletlerin Ad Hoc Raporlarının İncelenmesi başlıklı raporu, asgari ücretin belirlenmesinde şeffaflık ve katılım eksikliği, ücretlerin satın alma gücünün hızla erimesi, sosyal koruma mekanizmalarının yetersizliği ve çalışan yoksulluğunun yaygınlaşması gibi temel sorunlara dikkat çekmektedir. DYA'nın bu sürece sunduğu katkılarda da asgari ücret belirleme sürecindeki temsil sorunları, ücret ayarlamalarının daha sık

yapılması gerekliliği ve resmî enflasyon göstergeleri ile artan yaşam maliyetleri arasındaki farkın asgari ücretlileri giderek geride bıraktığı vurgulanmıştır.⁶⁸ Derin yoksulluk koşullarında yaşayan haneler açısından sigortalı bir işe başlamak her zaman yoksulluktan çıkış anlamına gelmez. Ücret düzeyi temel yaşam maliyetlerini karşılamadığında ve işe giriş sosyal desteklerin kesilmesi ya da azalması ihtimaliyle birlikte düşünüldüğünde, çalışma kararı yeni bir güvence değil, farklı bir risk hesabına dönüşebilir. İşin deneme sürecinde sona ermesi, çalışanın kısa süre içinde işten çıkarılması veya ilk ücretin alınmasına kadar geçen dönemde düzenli gelire erişilememesi, haneyi geçici olarak hem ücret gelirinden hem de sosyal destekten yoksun bırakabilir. İş kaybı sonrasında yardımlara yeniden erişimin zaman alabilmesi de bu güvencesizliği derinleştirmektedir. Bu ihtimal düşük ücret, zayıf sosyal koruma ve yetersiz geçiş mekanizmalarının yarattığı yapısal sorunun bir başka gösterenidir. Sosyal adalet, insanları yardım ile düşük ücretli çalışma arasında sıkışmaya zorlayan değil, çalışmanın gerçekten yoksulluktan çıkış yolu olmasını sağlayan bir düzen gerektirir.

Çalışma hayatında söz hakkının en önemli araçlarından biri toplu pazarlıktır. Toplu pazarlık, ücretlerin ve çalışma koşullarının yalnız işverenin takdirine veya devletin tek taraflı kararına bırakılmasını sınırlar. Çalışanların ortak çıkarlarını birlikte ifade etmesini, ücret tabanının yükselmesini, çalışma sürelerinin ve iş güvenliği koşullarının müzakere edilmesini sağlar. Bu nedenle toplu pazarlık yalnız bir ücret pazarlığı değil; çalışma hayatının daha demokratik biçimde düzenlenmesini mümkün kılan temel bir sosyal adalet mekanizmasıdır. Türkiye’de ise çalışma hayatında söz hakkının kurumsal zemini zayıf kalmaktadır. Avrupa Komisyonu’nun 2025 Türkiye Raporu, sosyal diyalog alanında ilerleme sağlanmadığını, Türkiye’de işleyen bir Ekonomik ve Sosyal Konsey bulunmadığını, toplu pazarlık kapsamının yüzde 11,33 gibi düşük bir düzeyde kaldığını ve özel sektörde sendikalaşma oranının yüzde 6,83’e gerilediğini belirtmektedir. Raporda özel sektörde sendikalaşma ve toplu pazarlığın önünde ciddi engellerin sürdüğü; sendika karşıtı ayrımcılık ve işten çıkarmalara karşı etkili ve caydırıcı yaptırımlar gerektiği de vurgulanmaktadır.⁶⁹

Grev hakkı da çalışma hayatında söz hakkının ayrılmaz parçasıdır. Grev, çalışanların ücret ve çalışma koşulları üzerinde toplu biçimde etkide bulunabilmesinin en güçlü araçlarından biridir. Uluslararası çalışma standartları da sendika özgürlüğünün yalnız kâğıt üzerinde tanınmasını yeterli görmez. Sendika karşıtı ayrımcılığa karşı etkili, hızlı ve caydırıcı korumalar bulunmadığında, çalışanların örgütlenme hakkı fiilen zayıflar. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün Türkiye’ye ilişkin gözlem ve değerlendirmelerinde, sendika karşıtı ayrımcılığa karşı yeterli koruma, işe iade güvenceleri ve etkili yaptırımlar gibi başlıklar gündeme gelmektedir.⁷⁰ Bu nedenle sosyal adalet, sendikal hakların yalnız tanınmasını değil, çalışanların bu hakları işini kaybetme korkusu olmadan kullanabilmesini de gerektirir.

Ancak çalışma hayatında söz hakkı yalnız kayıtlı ve sendikalı işyerleriyle sınırlı düşünülemez. Derin yoksulluk koşullarında çalışma, çoğu zaman gündelik, geçici, kayıtsız, sokakta veya hane içinde görünmeyen emek biçimlerinde ortaya çıkar. Atık

toplayan, sokakta satış yapan, gündelik işlerde çalışan, ev içi parça başı işlerle gelir elde etmeye çalışan veya staj/mesleki eğitim adı altında işyerlerine giden çocuklar ve gençler de çalışma düzeninin sonuçlarını doğrudan yaşar. Buna rağmen çoğu zaman bu düzenlemeler üzerinde söz, itiraz ve temsil imkânından yoksun kalırlar.

Bu nedenle sosyal adalet, emeği yalnız standart istihdam ilişkisi içinde tanımlayamaz. Gündelik ve kayıtsız çalışanların da güvenli çalışma, gelir güvencesi, sosyal güvenlik, sağlık, ayrımcılığa uğramama, keyfî müdahalelerden korunma ve kendilerini ilgilendiren düzenlemelerde muhatap alınma hakları vardır. Geri dönüşüm ürünleri toplayarak, çiçek satarak veya sokakta farklı biçimlerde çalışarak geçimini sağlamaya çalışan kişileri yalnız “sosyal sorun” ya da “düzensizlik” olarak görmek, bu emeğin arkasındaki yoksulluğu ve hak ihtiyacını görünmezleştirir. Örneğin atık toplayıcılarına ilişkin 2022 tarihli genelge, bu alanda çalışan kişilerin kayıt altına alınması ve çalışma sisteminin düzenlenmesi ihtiyacını kabul eden bir çerçeve sunmaktadır; ancak bu tür düzenlemelerin, çalışanların güvenliği, geliri, sosyal hakları ve temsil imkânlarıyla birlikte düşünülmesi gerekir.⁷¹

Çocuklar açısından çalışma hayatında söz hakkı meselesi ayrıca ele alınmalıdır. Çocukların temel hakkı, yoksulluk nedeniyle erken yaşta çalışma hayatına itilmek değil; eğitimden kopmadan, ekonomik sömürüden ve tehlikeli işlerden korunarak gelişimlerini sürdürebilmektir. MESEM ve staj uygulamaları gibi örneklerde çocuklar çoğu zaman işyerindeki riskler, çalışma koşulları, denetim mekanizmaları ve şikâyet yolları üzerinde gerçek bir söz ve itiraz imkânına sahip değildir. Millî Eğitim Bakanlığı’nın mesleki eğitim merkezi tanımında öğrencilerin haftada bir gün okulda teorik, dört gün işletmelerde beceri eğitimi aldığı belirtilmektedir. Bu yapı, çocukların eğitim, güvenlik, gelişim ve korunma hakları açısından ayrıca izlenmesi gereken ciddi bir alandır.⁷²

Nitekim çocuk işçiliği ve MESEM uygulamaları, işçi sağlığı ve güvenliği açısından ağır sonuçlar doğurabilmektedir. 2024–2025 öğretim yılında en az 72 çocuk işçinin çalışırken hayatını kaybettiği; bu ölümlerin bir bölümünün MESEM kapsamında gerçekleştiği çeşitli emek ve hak örgütleri tarafından raporlanmıştır. Avrupa Komisyonu’nun 2025 Türkiye Raporu da MESEM kapsamındaki iş sağlığı ve güvenliği risklerinin ele alınması gerektiğini, birkaç ölümcül kazanın ortaöğretimdeki çırak çocukları içerdiğini belirtmektedir.⁷³ Bu nedenle çocukların dahil olduğu çalışma biçimleri, yalnız ücret veya mesleki eğitim politikası olarak değil; çocuk hakları, iş güvenliği ve sosyal adalet meselesi olarak ele alınmalıdır.

Güvencesiz ve standart dışı çalışma biçimleri yaygınlaştıkça, çalışanların söz ve temsil arayışı yalnız geleneksel sendikal kanallarda değil; dernek, platform, inisiyatif, forum, kolektif ve dayanışma ağı gibi alternatif yapılarda da ortaya çıkmaktadır. Güvencesiz işçilerin alternatif örgütlenmeleri üzerine yapılan araştırmalar, bu tür yapıların sendikaların yerine geçmekten çok, sendikal mekanizmaların ulaşamadığı alanlarda temsil, dayanışma ve görünürlük arayışını yansıttığını göstermektedir.⁷⁴

Bu çerçevede çalışma hayatında söz hakkı, demokrasinin işyeri kapısında bitmemesi

gerektiğini hatırlatır. Çalışanların günlerinin büyük bölümünü geçirdiği, gelirlerini elde ettiği ve yaşam koşullarının belirlendiği alanlarda söz sahibi olmaması, sosyal adaleti eksik bırakır. Ücretlerin yaşam maliyetinin gerisinde kaldığı, sigortalı çalışmanın bile yoksulluğu ortadan kaldırmadığı, sosyal desteklerin kesilme riskiyle düşük ücretli çalışmanın birbirine bağlandığı, sendikalaşmanın ve toplu pazarlığın sınırlı kaldığı bir düzende çalışma hayatı demokratikleşemez.

Sosyal adalet, çalışanların yalnız korunmasını değil, çalışma hayatında söz sahibi olmasını gerektirir. Bu, asgari ücretin insanca yaşamaya yetecek düzeyde belirlenmesini; ücret belirleme süreçlerinin şeffaf, katılımcı ve yaşam maliyetlerine duyarlı olmasını; sendikalaşma, toplu pazarlık ve grev hakkının fiilen güvence altına alınmasını; güvencesiz, kayıt dışı, gündelik ve sokakta çalışanların hak alanının dışında bırakılmamasını gerektirir. Çalışma hayatında söz hakkı güçlenmeden, emeğin karşılığı ve onuru da güvence altına alınamaz.

4. Sosyal adalet, demokratik katılımı eşitliği güçlendirir

Yoksulluk; toplumsal cinsiyet, engellilik, yaş, göçmenlik statüsü ve bakım yükü gibi eşitsizliklerle kesiştiğinde kamusal hayata katılımın önündeki engeller derinleşir. Bu engeller azaldıkça demokratik süreçler toplumun daha geniş bir kesimine açılır; farklı yaşam deneyimleri, ihtiyaçlar ve talepler karar alma mekanizmalarına taşınır.

Sosyal adalet, demokratik katılımın yalnız hukuken tanınmış bir hak olarak kalmamasını; toplumun farklı kesimleri için fiilen kullanılabilir hâle gelmesini gerektirir. Oy verme, toplantıya katılma, görüş bildirme, hak arama, örgütlenme veya karar alma süreçlerine dahil olma imkânı herkes için kâğıt üzerinde açık olabilir. Ancak bu imkânların fiilen kullanılabilmesi, insanların sahip olduğu zaman, gelir, eğitim, bakım desteği, hareketlilik, erişilebilirlik, dil, bilgi ve kurumsal güven koşullarıyla yakından ilişkilidir. Yoksulluk; toplumsal cinsiyet, engellilik, yaş, göçmenlik statüsü, etnik ve dinsel temelli ayrımcılık, dil engeli, bakım yükü, hane yapısı ve barınma güvencesizliği gibi eşitsizliklerle kesiştiğinde demokratik katılımın önündeki engeller derinleşir.

Katılımda eşitlik, sosyal koşullar eşitsizken kendiliğinden oluşmaz; aksine, baskın gruplar bu koşullarda sahip oldukları güçle kendi dar çıkarlarını katılım süreçlerinde daha kolay dayatabilir.⁷⁵ Katılım kanalları açık olsa bile, bu kanallara daha çok zamanı, bilgisi, hareket alanı, bakım desteği, kurumsal bağlantısı ve sosyal güvencesi olan gruplar erişebilir. Sosyal adalet, tam da bu nedenle farklı toplumsal grupların katılım önündeki maddi, sosyal ve kurumsal engellerini azaltır.

Yoksulluğu derinleştiren farklı eşitsizlikler, demokratik katılımın önünde her grup için aynı biçimde işlemez. Kadınlar ve özellikle yalnız anneler bakım yükü ve hane içi sorumluluklar nedeniyle kamusal hayata katılımı zorlanabilir. Engelli bireyler

erişilebilirlik, ulaşım, destek hizmetleri ve ayrımcılık sorunları nedeniyle karar süreçlerinden dışlanabilir. Çocuklar ve gençler eğitimden kopuş, çocuk yaşta çalışma, okul masrafları ve akran dışlanması nedeniyle ileride eşit katılımın zemininden mahrum kalabilir. Göçmenler ve anadili Türkçe olmayan gruplar dil engeli, kayıt, bilgiye erişim ve ayrımcılık nedeniyle hizmetlere ve hak arama mekanizmalarına ulaşmakta zorlanabilir. Romanlar gibi tarihsel olarak dışlanmış gruplar ise yoksulluk, güvencesiz çalışma, barınma ve eğitim sorunlarının birlikte varlığı nedeniyle kamusal alana eşit yurttaşlar olarak katılma imkânlarından daha sınırlı biçimde yararlanabilir. Bu nedenle demokratik katılımda eşitlik, farklı eşitsizliklerin nasıl kesiştiğini görmeyi gerektirir.

Türkiye’de demokratik katılım önündeki eşitsizlikler, yoksulluğun bakım yükü, engellilik, çocukluk, dil engelleri, ayrımcılık ve diğer yoksullukla kesişen eşitsizliklerle birleştiği alanlarda daha da derinleşmektedir. Bakım yükü ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği bu kesişimlerin en görünür alanlarından biridir. OECD’nin 2025 Türkiye incelemesi, Türkiye’de ücretsiz bakım ve ev içi sorumlulukların kadınların işgücüne katılımının önündeki temel engellerden biri olduğunu belirtmektedir. İncelemeye göre Türkiye’de annelerin yüzde 96’sı birincil bakım veren konumundayken, babalar için bu oran yalnızca yüzde 2’dir. Üç yaş altı çocuklar için erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetlerine erişimin sınırlı olması, özellikle düşük gelirli haneler açısından bakım yükünü daha da ağırlaştırmaktadır.⁷⁶ Bu tablo yalnız kadın istihdamıyla ilgili değildir; bakım hizmetlerinin kamusal olarak yeterince üstlenilmemesi, kadınların sosyal hayata, dayanışma ağlarına, hak arama süreçlerine, toplantılara ve siyasal faaliyetlere katılımını da sınırlandırır.

DYA’nın kadın yoksulluğuna, yalnız annelere ve nafaka süreçlerine ilişkin saha gözlemleri, bu eşitsizliğin yoksulluk koşullarında nasıl ağırlaştığını göstermektedir. Kadınlar çoğu zaman hane gelirini sağlama; çocukların okul ve sağlık süreçlerini takip etme; sosyal yardım başvurularını yürütme; borçları yönetme; ev içi emeği üstlenme; engelli, bebek ve yaşlıların bakım yükünü taşıma ve kriz anlarında haneyi ayakta tutma sorumluluklarını birlikte taşımaktadır. Yalnız anneler açısından bu yük daha da yoğunlaşır: gelir sağlama, bakım verme, okul süreçlerini takip etme, nafaka veya sosyal destek mekanizmalarıyla uğraşma ve çocukların temel ihtiyaçlarını karşılama sorumlulukları aynı anda birikir. Bu nedenle yoksulluk, kadınlar ve yalnız anneler için yalnız gelir eksikliği değil; bakım yükü, zaman kaybı, hareket alanının daralması ve kamusal hayattan çekilme riski olarak da yaşanır.⁷⁷

Çocukların ve gençlerin kendi hayatları hakkında daha fazla söz sahibi olabilmesi, demokratik katılımın erken yaşlardan itibaren kurulmasıyla ilişkilidir. Eğitim de katılıma hazırlanmanın en temel alanlarından biridir. Eğitimden kopmak, erken yaşta çalışmaya itilmek, okulda aç kalmak, uygun kıyafeti veya ayakkabısı olmadığı için dışlanmak ya da dil engeli nedeniyle öğrenme süreçlerinden uzaklaşmak, yalnız bugünkü eğitim hakkını değil; gelecekte kamusal hayata eşit katılım imkânını da zayıflatır. Çocuğun okulda kalabilmesi, öğrenebilmesi, akran zorbalığına uğramadan eşit ilişki kurabilmesi ve

kendini değersiz hissetmeden sosyal hayata katılabilmesi, ileride hak arama, örgütlenme ve karar süreçlerine dahil olma kapasitesini de etkiler.

BM'nin 2025 Evrensel Periyodik İnceleme süreci için Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi tarafından hazırlanan bilgi derleme raporu bu açıdan önemli bir çerçeve sunmaktadır. Belge, Türkiye'de ortaöğretime katılımın düşük kalmasının nedenleri arasında erkek çocukların ev dışında çalışmak için, kız çocukların ise ev işleri ve evliliğe hazırlık nedeniyle eğitimden çekilmesini saymaktadır. Aynı belgede, bölgesel yüksek okuryazarlık sorunlarının yoksulluk ve dil engelleriyle bağlantılı olduğu; göçmen işçilerin çocuklarının eğitime erişiminde ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve dil engellerinin rol oynadığı belirtilmektedir.⁷⁸

DYA da eğitim, çocuk işçiliği, çocuk yoksulluğu ve giyim güvensizliği alanındaki çalışmalarıyla bu eşitsizliklerin gündelik hayattaki karşılıklarına işaret etmektedir. DYA'nın 2025'te yaptığı saha çalışmasında, son iki yılda okuldan ayrılan çocukların bulunduğu haneler tespit edilmiş; okuldan ayrılan çocukların önemli bir bölümünün çalışmak için eğitimden koptuğu görülmüştür. Okul masrafları, ulaşım, beslenme, kıyafet, ayakkabı ve hijyen eksiklikleri çocukların eğitime düzenli katılımını zorlaştırmaktadır. Bazı hanelerde çocukların okula beslenme götürmekte zorlandığı, beslenme çantasına "ne bulursa onu koyduğu" ya da okulda aç kalabildiği görülmektedir. Mevsime uygun kıyafeti, yeterli ayakkabısı, iç çamaşırı veya hijyen imkânı olmayan çocuklar ise yalnız fiziksel ihtiyaç eksikliği yaşamaz; okulda utanma, dışlanma, akran zorbalığına maruz kalma veya okula gitmek istememe riskiyle de karşılaşır.⁷⁹

Engellilik de haneler için sağlık, bakım, ulaşım, medikal malzeme, özel beslenme ve erişilebilirlik gibi alanlarda ek maliyet yaratarak yoksulluğu derinleştirir. Engelli bireyin kendisinin ve bakım verenin eğitim, çalışma, sosyal hayat ve hak arama süreçlerine katılımı; erişilebilir hizmetler, güvenli gelir, destek mekanizmaları ve kurumsal kolaylaştırıcılar olmadan fiilen sınırlanabilir. DYA'nın engelli yoksulluğuna ilişkin çalışmaları, bu kesişimin yalnız gelir düşüklüğü değil; ek maliyet, bakım yükü, erişilebilirlik, ulaşım ve hizmetlere erişim sorunu olarak yaşandığını göstermektedir.⁸⁰ BM Engelli Hakları Komitesi'nin Türkiye'ye ilişkin sonuç gözlemleri de bu bağlamda önemlidir. Komite, engelli bireylerin temsilci örgütlerinin karar alma ve izleme süreçlerine anlamlı biçimde dahil edilmesi gerektiğini vurgulamakta; engelli çocukların, engelli kadınların ve farklı etnik gruplara mensup engelli bireylerin karşılaştığı kesişen eşitsizliklere dikkat çekmektedir.⁸¹ Eşit katılım, erişilebilir kamusal alanlar, ulaşılabilir hizmetler, anlaşılabilir bilgi, destek mekanizmaları ve temsilci örgütlerin karar süreçlerinde gerçek muhatap kabul edilmesiyle mümkündür.

Göçmenlik statüsü, dil engeli ve etnik ayrımcılık da demokratik katılımın fiilen eşitsizleştiği alanlardır. Haklara erişim için yalnız hukuki statünün varlığı yetmez; kişinin başvuru süreçlerini anlayabilmesi, bilgiye erişebilmesi, ayrımcılığa uğramadan hizmet alabilmesi ve kurumlardan çekinmeden destek isteyebilmesi gerekir. Avrupa İrkçılık ve

Hoşgörüsüzlüğe Karşı Komisyonu'nun 2025 Türkiye raporu, uluslararası koruma altındaki çocukların eğitime erişiminde yoksulluk, sağlık sorunları, göç ve aile hareketliliği ile toplumsal cinsiyet normlarının engel oluşturduğunu belirtmektedir. Aynı raporda dil engelinin ekonomik ve sosyal hayata tam katılımın önünde önemli bir bariyer olduğu; çalışma izni süreçlerindeki güçlüklerin de kayıt dışı çalışmayı ve emek sömürsü riskini artırabildiği vurgulanmaktadır. Bu nedenle göçmenlerin ve anadili Türkçe olmayan grupların kamusal hayata katılımı, yalnız hukuki statüyle değil; bilgiye, dile, kayıt süreçlerine, eğitime, çalışmaya, sosyal hizmetlere ve ayrımcılıktan korunmaya erişimle birlikte düşünülmelidir.⁸² Romanlara ilişkin bulgular da sosyoekonomik marjinalleşme ile katılım eşitsizliği arasındaki ilişkiyi somutlaştırmaktadır. Avrupa Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Komisyonu'nun 2025 Türkiye raporu, Romanların eğitim, istihdam, barınma ve sağlık alanlarında zor koşullarla karşı karşıya olduğunu; Roman topluluğunun ağır yoksulluk ve kötü beslenme yaşadığını belirtmektedir. Rapor ayrıca Romanlara ilişkin kapsamlı ve cinsiyete göre ayrıştırılmış eşitlik verisi eksikliğinin sosyal politika tasarımı ve izleme süreçlerini zorlaştırdığına dikkat çekmektedir.⁸³ Katılım eşitsizliği, hak arama ve şikâyet mekanizmalarına erişimde de ortaya çıkar. DYA'nın ayrımcılık ve yoksulluk alanındaki bulguları, ayrımcılık deneyimi yaşayan kişilerin önemli bir bölümünün herhangi bir kuruma başvurmadığını göstermektedir. Bunun arkasında bilgi eksikliği, sonuç alamama düşüncesi, kurumlara güvenmeme, başvuru sürecinin yükü veya daha fazla sorun yaşama kaygısı gibi nedenler bulunabilir. İnsanlar yaşadıkları ihlali bildirecek bilgiye, güvene veya kurumsal desteğe erişemediklerinde, eşit yurttaşlık kâğıt üzerinde kalır; hak arama yolları fiilen daralır.⁸⁴

Bu nedenle sosyal adalet, demokratik katılımı yalnız seçimlere, toplantılara veya danışma süreçlerine indirgemez. Katılımın gerçekleşebilmesi için kadınların bakım yükünün hafifletilmesi, çocukların eğitimden kopmaması, engelli bireylerin erişilebilir hizmetlere ulaşabilmesi, göçmenlerin ve anadili Türkçe olmayan grupların bilgiye ve kurumlara erişebilmesi, Romanların ve diğer dışlanmış grupların ayrımcılığa karşı korunması, hanelerin barınma ve enerji güvencesine sahip olması, dijital araçlara ve hak arama mekanizmalarına güvenle erişebilmesi gerekir. Farklı yaşam deneyimlerinin karar alma mekanizmalarına taşınması, ancak bu deneyimleri taşıyan insanların kamusal hayata katılmasını engelleyen maddi, sosyal ve kurumsal bariyerler azaltıldığında mümkün olur.

DYA'nın saha çalışmaları, yoksulluğun bakım yükü, engellilik, çocukluk, göçmenlik, barınma güvencesizliği, okul masrafları, enerji ve dijital erişim yoksunluğu ve ayrımcılıkla kesiştiğinde yalnızca gelir eksikliği olarak değil; eğitime, hareket alanına, hizmetlere erişime, hak aramaya ve sosyal hayata katılıma yayılan çok katmanlı bir eşitsizlik olarak yaşandığını göstermektedir.⁸⁵ Sosyal adalet, bu çok katmanlı eşitsizlikleri azaltarak demokratik katılımın toplumsal tabanını genişletir. Böylece demokrasi yalnız sesi en güçlü çıkanların değil; yoksulluğu, bakım yükünü, engelliliği, göçü, ayrımcılığı ve dışlanmayı yaşayanların da ihtiyaç, bilgi ve taleplerini karar alma süreçlerine taşıyabildiği bir alan hâline gelir.

5. Sosyal adalet, ortak yaşamı güçlendirir

Temel hak ve hizmetlerin herkes için güvence altına alındığı, kaynakların ve yüklerin daha adil paylaşıldığı toplumlarda kurumlara ve ortak geleceğe duyulan güven güçlenir. Sosyal adalet; dışlanma ve adaletsizlik duygusunu azaltarak dayanışmanın, demokratik birlikte yaşamın ve toplumsal barışın kalıcı bir zemine kavuşmasını sağlar.

Sosyal adalet, insanların aynı kamusal alanlara, sosyal ilişkilere, hizmetlere ve gelecek imkânlarına eşit koşullarda katılabilmesiyle güven duygusu yaratır ve ortak yaşamı güçlendirir. Aynı okula gidebilmek, aynı mahallede güvenle yaşayabilmek, aynı parka, kültürel etkinliğe, sosyal ilişkilere ve kamusal hizmetlere erişebilmek ortak yaşamın maddi zeminini oluşturur. Yoksulluk bu zemini zayıflattığında, insanlar sosyal ilişkilerden, kültürel hayattan, mahalle bağlarından ve ortak gelecek duygusundan da dışlanır.

Yoksulluk, ortak yaşamdan dışlanmayı çoğu zaman gündelik hayatın içinde üretir. Bir kültürel etkinliğe katılamamak, arkadaşlarla buluşamamak, çocuğunu sosyal bir faaliyete gönderememek, misafir ağırlayamamak, düğüne ya da aile etkinliğine katılamamak yalnız bireysel bir eksiklik duygusu yaratmaz; kişinin toplumla kurduğu bağları da zayıflatır. TÜİK'in 2022 Yaşam Kalitesi Modülü, yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki kişilerin kültürel ve sosyal etkinliklere maddi nedenlerle katılamama oranlarının daha yüksek olduğunu göstermektedir.⁸⁶ Yoksulluğa eşlik eden utanma, mahcubiyet ve damgalanma duygusu, insanların sosyal ilişkilerden geri çekilmesine yol açabilir. Bu konuda yapılan çalışmalar, yoksulluğun yalnız gelir eksikliği olarak değil; sosyal ortamlardan uzak durma, çocukların akranları karşısında eksiklik hissetmesi, uygun kıyafet veya harçlık eksikliği nedeniyle görünür biçimde ayrışması gibi deneyimler üzerinden yaşandığını göstermektedir.⁸⁷

DYA'nın giyim güvensizliği ve eğitim alanındaki bulguları bu ilişkisel dışlanmayı çocuklar üzerinden somutlaştırmaktadır. Mevsime uygun kıyafeti, yeterli ayakkabısı, iç çamaşırı veya hijyen imkânı olmayan çocuklar yalnız fiziksel ihtiyaç eksikliği yaşamaz; okulda utanma, dışlanma, akran zorbalığına maruz kalma veya okula gitmek istememe riskiyle de karşılaşır. Beslenme, kıyafet, hijyen ve okul malzemesi eksiklikleri çocukların okulda görünme, akranlarıyla eşit ilişki kurma ve sosyal hayata güvenle katılma imkânını etkiler.⁸⁸ Bu nedenle kıyafet, beslenme ya da okul malzemesi yalnız "yardım" başlıkları değil; çocukların ortak yaşama eşit koşullarda katılmasının maddi koşullarıdır.

Yoksulluğun ortak yaşam üzerindeki etkisi yalnız yoksulluk yaşayan kişilerin sosyal ilişkilerden çekilmesiyle sınırlı değildir. Yoksulluk insanları okullardan, kültürel etkinliklerden, mahalle ilişkilerinden, sosyal buluşmalardan ve ortak kamusal alanlardan uzaklaştırdıkça, toplumun farklı kesimleri arasındaki gündelik temas da azalır. Bu temas

azaldığında, yoksulluk daha kolay biçimde bireysel kusur, tembellik, bağımlılık veya “yardımı kötüye kullanma” gibi damgalayıcı kalıplarla açıklanabilir. Oysa yoksulluğu yaşayan insanların deneyimlerinin görünür olması, bu önyargıların kırılması ve yoksulluğun yapısal nedenlerinin anlaşılması için önemlidir. Sosyal adalet, yalnız yoksulların ortak yaşama katılımını değil; toplumun yoksulluğa bakışını da dönüştüren bir zemindir.⁸⁹

DYA’nın saha aktarımı ve savunuculuk çalışmaları da derin yoksulluğa ilişkin önyargıları azaltmayı, yoksulluğu yaşayanların deneyimlerini duyurmayı ve meseleyi bireysel kusur değil haklara erişim sorunu olarak tartışmayı amaçlar. Yoksulluk görünmez kaldığında, yoksullar hakkındaki varsayımlar güçlenir; yoksulluğun gündelik hayatta ne anlama geldiği bilinmediğinde, sosyal mesafe artar. Buna karşılık yoksulluğun yaşanma biçimlerinin görünür olması, ortak yaşamı zayıflatan damgalayıcı dili ve mesafeyi azaltmaya katkı sunar.

Ortak yaşam, kent mekânında insanların bir araya gelebildiği, karşılaşabildiği ve ortak alanları paylaşabildiği bir zemin sunar. Fakat yoksulluk, insanların mekânsal hareket alanını sınırlar: hangi mahallede yaşayabildiğini, hangi okula erişebildiğini, hangi hizmetlere yakın olduğunu ve hangi sosyal ağlara dahil olabildiğini belirler. Yoksulluk, düşük gelirli haneleri belirli mahallelerde yoğunlaştırabilir; bu da sosyal ve mekânsal ayrışmayı güçlendirir. Böyle durumlarda aynı kentte yaşayan insanlar, aynı kenti eşit biçimde paylaşamaz. Parklar, okullar, ulaşım, sağlık hizmetleri, kültürel etkinlikler ve güvenli kamusal alanlar sınıfsal ve mekânsal olarak ayrıştığında, ortak yaşamın gündelik zemini de zayıflar.

Barınma güvencesizliği bu mekânsal dışlanmanın en somut biçimlerinden biridir. DYA’nın barınma alanındaki saha bulguları, kira artışları, kira borcu ve sık taşınmanın yalnız konut sorununa değil; çocukların okul sürekliliğinin, mahalle ilişkilerinin, hizmetlere erişimin ve dayanışma ağlarının bozulmasına da yol açabildiğini göstermektedir.⁹⁰ Deprem, göç ve yoksulluk deneyimleri de benzer biçimde, yeni bir kentte barınma, kayıt, okul, iş ve sosyal hizmetlere erişim sorunlarının ortak yaşamı nasıl zorlaştırdığını ortaya koymaktadır. Barınma güvencesizliği yalnızca ev kaybı değildir; mahallenin, okulun, hizmetlerin ve dayanışma ilişkilerinin sürekliliğinin bozulmasıdır. Yoksulluğun ortak yaşamı zayıflattığı bir başka yön de şudur: Sosyal politikalar yetersiz kaldığında, kamusal hizmetlere erişim zorlaştığında ya da kaynakların adil paylaşılmadığı düşüncesi güçlendiğinde, aynı hizmetlere ihtiyaç duyan gruplar birbirlerini rakip gibi görmeye başlayabilir. Bu noktada sorumluluğu yoksulluk yaşayan ya da göç, ayrımcılık ve dışlanma deneyimi taşıyan gruplara yüklemek yerine, kamusal kaynakların ve hizmetlerin nasıl örgütlendiğine bakmak gerekir. Sosyal adalet, barınma, eğitim, sağlık, bakım, sosyal destek ve istihdam gibi temel alanlarda hak temelli ve kapsayıcı politikaları güçlendirerek gruplar arası rekabet algısı yerine ortak haklar ve ortak ihtiyaçlar zeminini kurar. Türkiye’de kişiler arası güvenin düşük olması ve güven düzeylerinin siyasal aidiyetlere göre ayrışması, ortak yaşamın kırılğan bir zeminde kurulduğunu göstermektedir.⁹¹

Sosyal adalet her türlü dışlanmayı azaltarak ortak yaşamın maddi, ilişkisel ve mekânsal zeminini güçlendirir. İnsanların yoksulluk nedeniyle utanmaya, saklanmaya, ilişkilerden çekilmeye ya da yalnızca kendi mahallesine, kendi yoksulluk alanına sıkışmaya zorlanmadığı bir toplumda birlikte yaşama zemini güçlenir. Aynı okulları, parkları, hizmetleri, sosyal ilişkileri ve kamusal alanları daha eşit koşullarda paylaşmak; yalnız yoksulluğun etkilerini azaltmakla kalmaz, toplumun farklı kesimleri arasındaki mesafeyi de azaltır. Böylece ortak yaşam, yalnız birbirine güvenmeye çağrılan insanların değil; haklara, hizmetlere, sosyal ilişkilere ve ortak geleceğe daha eşit koşullarda katılabilen insanların birlikte kurduğu demokratik bir zemin hâline gelir.

Dipnotlar

1. Thandika Mkandawire, Disempowering New Democracies and the Persistence of Poverty, UNRISD Programme on Democracy, Governance and Human Rights, Paper No. 21, Geneva, 2006, s. 1–2. <https://cdn.unrisd.org/assets/library/papers/pdf-files/mkand-pp-dghr.pdf>
2. David Mosse, Power and the Durability of Poverty: A Critical Exploration of the Links between Culture, Marginality and Chronic Poverty, Chronic Poverty Research Centre Working Paper No. 107, Manchester, 2007.
3. TÜİK, Faaliyet Raporu 2017; TÜİK, Faaliyet Raporu 2018.
4. UNDP Türkiye, “New Global Multidimensional Poverty Index Report Reveals Nearly 80% of the World’s Poor Live in Regions Exposed to Climate Hazards”, 2025.
5. Derin Yoksulluk Ağı, Dünya Yoksullukla Mücadele Günü Üçüncü Uluslararası Yoksullukla Mücadele Konferansı Raporu, 17 Ekim 2024, Dr. Zeynep Beşpınar’ın konuşma özeti.
6. Dünya Bankası, “Poverty and Inequality: National Poverty Lines”; Dünya Bankası, “June 2025 Update to Global Poverty Lines”; TÜİK, Yoksulluk Çalışması, 2009; TÜİK, Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, 2025.
7. OECD, Data on Homelessness 2024: Country Note—Türkiye, 2024.
8. TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Metodolojisi Hakkında Genel Açıklama.
9. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni, Kasım 2023, s. 4. Bültende, Türkiye genelinde engelli bireylerin il bazındaki dağılımını tahmin eden son araştırmanın 2011 Nüfus ve Konut Araştırması olduğu belirtilmektedir.
10. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi 2023–2030 ve I. Aşama Eylem Planı 2023–2025; Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi 2023–2030 ve II. Aşama Eylem Planı 2026–2030; “Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi ve I. Aşama Eylem Planı İzleme ve Değerlendirme Kurulu Toplantısı”, 30 Eylül 2024.
11. Bianet, “Turkish Statistical Authority Ordered to Disclose Inflation Basket Data”; Reuters, “Turkey’s Statistics Chief Defends Inflation Calculations”, 9 Temmuz 2024; DİSK, “Yargı Kararlarına Rağmen Madde Fiyat Listesini Açıklamayan TÜİK Başkanlığı Hakkında Suç Duyurusunda Bulunduk”, Haziran 2024.
12. Katılımcı istişare yaklaşımı, yoksulluk yaşayan insanları yalnızca araştırmanın konusu değil, yoksulluğun nasıl işlediğine ilişkin bilgi üreten özneler olarak kabul eder. Bu nedenle sadece gelir, harcama veya hizmetlere erişim verileri toplamaz; insanların kendi deneyimlerini, önceliklerini, kullandıkları kavramları ve çözüm önerilerini politika sürecine taşımaya çalışır. Temel varsayım, yoksulluğu doğrudan yaşayan kişilerin, dışarıdan gözlemleyen uzmanların fark edemeyebileceği ilişkileri ve sorunları gösterebilmesidir. Buradaki katılım, insanlara önceden hazırlanmış birkaç seçenek sunup hangisini tercih ettiklerini sormaktan ibaret değildir; sorunun nasıl tanımlanacağına, hangi konuların öncelikli olduğuna ve mümkünse politika ile kaynakların nasıl kullanılacağına etki edebilmelerini gerektirir. İyi bir katılımcı istişare, tek seferlik bir toplantıdan çok, yerel koşullara göre tasarlanan, tekrar eden ve sonuçların birlikte değerlendirildiği bir süreçtir. Bu yaklaşımın gücü, barınma, sağlık, eğitim, şiddet, güvencesizlik ve dışlanma gibi sorunların insanların hayatlarında nasıl birbirine bağlandığını ortaya çıkarabilmesidir. Ancak sorular ve kavramlar baştan kurumlar tarafından katı biçimde belirlenirse, katılımcılar kendi gerçekliklerini değil, kendilerine açılan dar alan içinde konuşmak zorunda kalabilir. İnsanların sözlerini bağlamından koparıp birkaç etkileyici alıntıya indirgemek de yaklaşımın amacını bozar; çünkü sözün hangi koşullarda, hangi güç ilişkileri içinde söylendiği kaybolur. Ayrıca yalnızca STK temsilcileriyle veya toplantılara kolayca ulaşabilen kişilerle görüşmek, en yoksul ve en dışlanmış kesimlerin sesini yine dışarıda bırakabilir. Kısacası bu yaklaşım, “Yoksullar hakkında nasıl politika yapmalıyız?” sorusunu uzmanların tek başına cevaplaması yerine, politika bilgisinin ve mümkün olduğunca karar gücünün yoksulluk yaşayan insanlarla birlikte üretilmesidir. Bkz. Institute of Development Studies, What Do We Know About How to Bring the Perspectives of People Living in Poverty into Global Policy-Making?, Participate Initiative, Brighton, 2012.
13. Institute of Development Studies, What Do We Know About How to Bring the Perspectives of People Living in Poverty into Global Policy-Making?, Participate Initiative, Brighton, 2012.

14. Sónia Gonçaves, "The Effects of Participatory Budgeting on Municipal Expenditures and Infant Mortality in Brazil", World Development, Cilt 53, 2014, ss. 94–110. Çalışma, 1990–2004 döneminde katılımcı bütçelemenin uygulandığı Brezilya belediyelerinde sağlık ve sanitasyonu ayrılan bütçe payının 2–3 yüzde puan arttığını ve bebek ölüm hızının bin canlı doğumda 1–2 azaldığını tespit etmektedir.
15. European Committee of Social Rights, Review of Social Rights and the Cost-of-Living Crisis, 2025, ss. 46–47. Komite, hayat pahalılığı krizinden en fazla etkilenen kişilerin veya temsilcilerinin önlemlerin tasarımı, uygulanmasına ve değerlendirilmesine zamanında, anlamlı ve kapsayıcı biçimde katılmasını istemektedir.
16. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On İkinci Kalkınma Planı (2024–2028): Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Yardımlar Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2023, Komisyon Üyeleri, ss. ix–x; Yönetici Özeti, ss. xv–xvii; ss. 118, 125–126. Raporda "geniş bir katılımcı yelpazesi", "bütüncül, çok paydaşlı ve katılımcı yaklaşım", paydaşların politika geliştirme süreçlerine katılımı ve yoksulluk deneyimi bulunan kişilerin ilgili kurumlarda istihdamına ilişkin öneriler yer almaktadır.
17. a.g.r.
18. a.g.r.
19. Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Komitesi, Concluding Observations on the Initial Report of Turkey, CRPD/C/TUR/CO/1, 2019, par. 9–10, 54–55 ve 62–67.
20. a.g.r.
21. Derin Yoksulluk Ağı, Dünya Yoksullukla Mücadele Günü Üçüncü Uluslararası Yoksullukla Mücadele Konferansı Raporu, 17 Ekim 2024, Brüksel'de uygulanan deneyim uzmanlığı modeline ilişkin konuşma özeti. Ayrıca bkz. Belgian Federal Public Planning Service for Social Integration, "Experts by Experience in Poverty and Social Exclusion".
22. Magdalena Sepúlveda ve Carly Nyst, The Human Rights Approach to Social Protection, Ministry for Foreign Affairs of Finland, 2012.
23. Uluslararası Çalışma Örgütü, Social Protection Floors Recommendation, 2012 (No. 202), par. 7–8.
24. 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları ile Engelli ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelik, özellikle m. 8 ve m. 10/3; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, "3294 Sayılı Kanun Kapsamındaki Sosyal Yardımlar".
25. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları", "Sosyal Yardım Programlarımız" ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları Genel Teftiş Rehberi, 2023.
26. a.g.r.
27. 5393 sayılı Belediye Kanunu ve belediyelerin sosyal yardım yönetmelikleri.
28. Yaşlı ve engelli aylıklarına ilişkin yönetmeliğin muhtaçlığın hesaplanmasına dair hükümleri ile Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının "2022 Sayılı Kanun Kapsamında Yürütülen Aylıklar" başlıklı bilgilendirmesi.
29. Doğa Başer ve Mehmet Kıriloğlu, "Türkiye'deki Sosyal Yardım Sistemine Yönelik Sosyal Hizmet Uzmanlarının Deneyimleri", Toplum ve Sosyal Hizmet, Cilt 31, Sayı 4, 2020, ss. 1486–1513. Araştırma 13 sosyal hizmet uzmanıyla yapılan nitel görüşmelere dayanmaktadır.
30. 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları ile Engelli ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelik, özellikle m. 8 ve m. 10/3; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, "3294 Sayılı Kanun Kapsamındaki Sosyal Yardımlar".
31. Magdalena Sepúlveda ve Carly Nyst, The Human Rights Approach to Social Protection, Ministry for Foreign Affairs of Finland, 2012.
32. Kerem Gabriel Öktem ve Cansu Erdoğan, "Between Welfare State and (State-Organised) Charity: How Turkey's Social Assistance Regime Blends Two Competing Policy Paradigms", International Journal of Sociology and Social Policy, Cilt 40, Sayı 3–4, 2020, ss. 205–219.
33. Ertuğrul Yuvalı, "Hak Temelli Sosyal Yardım ve Klientalizm", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 135, 2018, ss. 383–404.
34. International Budget Partnership, Budget Analysis and Policy Advocacy: The Role of Non-Governmental Public Action, ss. 18–19.
35. Deborah A. Bräutigam, "The People's Budget: Politics, Power, Popular Participation and Pro-Poor Economic Policy", içinde Citizen Participation and Pro-Poor Budgeting, United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, 2005, ss. 37–54.

36. International Budget Partnership, Open Budget Survey 2025: Türkiye. Araştırma, Türkiye’de yasama denetimini 56/100 ile sınırlı olarak değerlendirmekte; bütçe sürecinde kamu ve sivil toplum katılımını güçlendirmeye yönelik öneriler sunmaktadır. Araştırma, 31 Aralık 2024’e kadar yayımlanan belgeleri ve gerçekleşen uygulamaları esas almaktadır.
37. a.g.r.
38. a.g.r.
39. Emir Sefa Yılmaz ve Musa Eroğlu, “Parlamentonun Bütçe Hakkı: OECD Ülkeleri ve Türkiye Karşılaştırması”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 68, 2024, ss. 85–94. Çalışma, Türkiye’de parlamentonun bütçe hakkını birçok OECD ülkesine kıyasla daha sınırlı araçlarla kullandığı sonucuna ulaşmaktadır.
40. TBMM Başkanvekilliğinin yazılı soru önergelerine ilişkin yanıtına dayanan 12 Haziran 2026 tarihli haber. Habere göre, 12 Mayıs 2026 itibarıyla 28. Yasama Dönemi’nde işleme alınan 44.154 yazılı soru önergesinin 6.157’si süresi içinde, 24.053’ü süresi geçtikten sonra cevaplandırılmış; 12.742’si cevaplanmamış ve 1.195’inin cevap süreci devam etmiştir.
41. TBMM yazılı soru önergesi kayıtları. <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/Yazili-Soru-Onergesi-Detay/5e4b0887-9549-4506-976d-019d53b82603> <https://tbmm.gov.tr/Denetim/Yazili-Soru-Onergesi-Detay/9c8fcb6c-2f4b-4763-af27-019b3faf24db> <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/Yazili-Soru-Onergesi-Detay/110b26b8-b40d-44b1-8c72-019daff9676a>
42. DYA hesaplaması. Hesaplama, Strateji ve Bütçe Başkanlığının 2021–2025 Aralık ayı merkezi yönetim bütçe gerçekleştirmeleri program sınıflandırması tabloları esas alınarak yapılmıştır. Bütçe payı hesaplanırken “Merkezi Yönetim Bütçesi — Hazine Yardımları ve Gelirlerden Ayrılan Paylar Hariç” toplamı kullanılmış; farklı yıllardaki “bin TL / milyon TL” sunum farkı milyon TL’ye normalize edilmiştir. Millî gelire oran hesaplanırken Hazine ve Maliye Bakanlığının güncel temel ekonomik göstergelerindeki cari fiyatlarla GSYH serisi esas alınmıştır. Reel değişim, yıllık ortalama TÜFE artışları kullanılarak yaklaşık olarak hesaplanmıştır. Buna göre “Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Yardımlaşma” programı 2021’de 64.478 milyon TL, 2025’te 359.184 milyon TL düzeyindedir; programın merkezi yönetim bütçesi içindeki payı yaklaşık yüzde 4,03’ten yüzde 2,45’e, millî gelire oranı ise yaklaşık yüzde 0,87’den yüzde 0,57’ye gerilemiştir.
43. a.g.r.
44. Karayolları Genel Müdürlüğü, “Bütçe Ödenekleri” <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Kurumsal/Butce.aspx> ; T24, “Olmayan geçiş rekor ödenek: Yap-işlet-devret kapsamındaki köprü ve otoyollar için müteahhitlere 328,7 milyar TL ödenecek”, 26 Eylül 2024. <https://t24.com.tr/ekonomi/yol-ve-koprulerin-gecis-garantisi-yine-vatanadasin-cebinden-101-3-milyar-tl-lik-kaynak-ayrildi,1268650>
45. 5393 sayılı Belediye Kanunu belediyelere sosyal hizmet ve yardım alanında görev ve yetkiler tanımaktadır. Yerel yönetimlerin faaliyetlerine ilişkin yıllık resmî çerçeve için ayrıca Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporları da önemli kaynaklardır.
46. Anthony Bebbington, Social Movements and Poverty in Developing Countries, UNRISD Programme Paper No. 32, 2010. Çalışma, sosyal hareketlerin yoksulluğun azaltılmasına doğrudan ve dolaylı etkilerini; görünmez bırakılan kimlikleri ve ihtiyaçları kamusal alana taşıma, güç ilişkilerini dönüştürme ve yeni kurumların ortaya çıkmasına katkı sunma kapasiteleri üzerinden tartışmaktadır.
47. STGM, Türkiye’de Sivil Toplum Algısı, 2024. 3.040 kişiyle yüz yüze görüşmelere dayanmakta; sivil toplumun kamuoyunda daha çok yardımlaşma, afet, bağış ve hayırseverlik gibi kavramlarla ilişkilendirildiğini göstermektedir.
48. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights, 2012. İlkeler, devletlerin bireylerin, topluluk temelli örgütlerin, toplumsal hareketlerin ve diğer sivil toplum kuruluşlarının yoksullukla mücadele kapasitesini güçlendiren elverişli bir ortam oluşturması gerektiğini vurgulamaktadır.

49. European Committee of Social Rights, Social Rights and the Cost-of-Living Crisis, 2025. Değerlendirme, hayat pahalılığı krizinden en çok düşük gelirli hanelerin, çocukların, engellilerin ve yaşlıların etkilendiğini; devletlerin yalnız kısa vadeli yardımlarla yetinmeyip hak temelli, orta ve uzun vadeli önlemler geliştirmesi gerektiğini belirtmektedir.
50. YADA Vakfı, Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset İlişkisi Nasıl Etkin Olabilir? Sivil Toplumun Siyaset ve Karar Mekanizmalarıyla İlişkilerinin İncelenmesi Araştırması, 2022. Araştırma, sivil toplum kuruluşlarının karar mekanizmalarıyla ilişkilerinin çoğu zaman temas ve bilgi paylaşımı düzeyinde kaldığını; etkili savunuculuk, strateji üretme ve politika geliştirme kanallarının sınırlı olduğunu göstermektedir.
51. European Commission, Türkiye 2025 Report.
52. OECD, OECD Economic Surveys: Türkiye 2025.
53. T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, “Sosyal Yardım Programlarımız”.
54. Doğa Başer ve Mehmet Kırlioğlu, “Türkiye’deki Sosyal Yardım Sistemine Yönelik Sosyal Hizmet Uzmanlarının Deneyimleri”, Toplum ve Sosyal Hizmet, 31/4, 2020, ss. 1486–1513.
55. Emin Gitmez ve Selahaddin Bakan, “Yararlanıcıların Gözünden Mevcut Sosyal Yardım Sistemi: Bir Yerel Araştırma Örneği”, Toplumsal Politika Dergisi, 1/2, 2020, ss. 67–89. Çalışma, sosyal yardım yararlanıcılarının deneyimlerine dayanan yerel bir araştırmadır; sosyal yardım sisteminin çok parçalı ve karmaşık yapısına dikkat çekmektedir.
56. Fulya Çınar ve Mehmet Merve Özaydın, “Türkiye’de Kamusal Sosyal Yardım Uygulamaları Sürecinde Ortaya Çıkan Sorunlar: Bir Olgubilim Araştırması”, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 21/3, 2025, ss. 1235–1267. Çalışma, kamusal sosyal yardım uygulamalarındaki sorunları bürokrasi, organizasyonel yapılanma, yararlanıcılar, yardım sunum biçimi ve sosyopolitik sorunlar başlıkları altında incelemektedir.
57. Başak Akkan ve Simla Serim, “Sosyal Yardımlara Erişim Bağlamında ‘Hak Eden’ Yoksul ve Hareket Edebilirlik Kavramları: Evde Bakım Aylığı Üzerine Niteliksel bir Çalışma”, Toplum ve Sosyal Hizmet, 33/3, 2022, ss. 889–911. Çalışma, evde bakım aylığına erişim sürecini “hak eden yoksul” ve hareket edebilirlik kavramları üzerinden tartışmaktadır.
58. Hikmet Gülçin Beken, “Ulaşım Yoksulluğu ve Toplumsal Dışlanma”, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11/2, 2023, ss. 223–238. Makale, ulaşım yoksulluğunu temel hizmetlere, işe, eğitime, sağlığa ve sosyal ilişkilere erişimle bağlantılı çok boyutlu bir dışlanma meselesi olarak ele almaktadır.
59. İstanbul Politikalar Merkezi, Türkiye Toplumsal Psikolojik Esenlik Raporu 2025. Rapor, Türkiye’de psikolojik esenliğin farklı ölçümlerde düşük düzeyde seyrettiğini ve 2017 sonrasında düşüş eğiliminin hızlandığını belirtmektedir. PANAROMA-TR verilerinde düşük gelir grubunda “kritik düşük esenlik” oranı yüzde 44,5 iken, bu oran orta gelir grubunda yüzde 21,2’ye, yüksek gelir grubunda yüzde 15,9’a düşmektedir.
60. Kemal Can, “Makarnadan Savaşa İradesiz Seçmen İnancı”, Birikim, 18 Ekim 2019.
61. Ertuğrul Yuvalı, “Hak Temelli Sosyal Yardım ve Klientalizm”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 135, 2018, ss. 383–404.
62. Davuthan Günaydın, “Sosyal Dışlanma Unsuru Olarak Sosyal Yardım Sistemleri: Utanç ve Damgalanmanın Yeniden Üretimi”, Toplum ve Sosyal Hizmet, 34/1, 2023, ss. 185–207.
63. Davuthan Günaydın, “Yoksulluk, Damgalama ve Utanma: Sosyal Yardım Ağı Çerçevesinde Bir Araştırma”, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 20/49, 2020, ss. 837–860.
64. Olivier De Schutter ve Elena C. Díaz Galán, The Roadmap for Eradicating Poverty Beyond Growth, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, A/HRC/62/42/Add.2, 2026.
65. Siddiqur R. Osmani, “Participatory Governance: An Overview of Issues and Evidence,” içinde Building Trust Through Civic Engagement, United Nations, 2008.
66. Olivier De Schutter ve Elena C. Díaz Galán, The Roadmap for Eradicating Poverty Beyond Growth, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, A/HRC/62/42/Add.2, 2026.
67. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, “Asgari Ücret 2026”; TÜRK-İŞ, “TÜRK-İŞ Haziran 2026 Açlık ve Yoksulluk Sınırı”.
68. European Committee of Social Rights, Social Rights and the Cost-of-Living Crisis: A Review of States Parties’ Ad Hoc Reports, Council of Europe, 2025. Avrupa Konseyi bünyesindeki Avrupa Sosyal Haklar Komitesi’nin bu incelemesinde, Açık Alan Derneği/Derin Yoksulluk Ağı’nın Türkiye’de asgari ücretin belirlenme süreci, satın alma gücü ve çalışan yoksulluğuna ilişkin değerlendirmelerine yer verilmektedir.

69. European Commission, Türkiye 2025 Report, 2025.
70. International Labour Organization, NORMLEX ve ilgili ILO gözlem/değerlendirmeleri. ILO denetim organları, sendika karşıtı ayrımcılığa karşı etkili ve hızlı koruma, işe iade güvenceleri ve caydırıcı yaptırımların sendika özgürlüğü açısından önemine dikkat çekmektedir.
71. T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Atık Toplayıcıları" konulu 2022/6 sayılı Genelge; Derin Yoksulluk Ağı, "Atık Toplayıcıları Bilgi Notu". Genelge, serbest atık toplayıcılarının belediyelerce kayıt altına alınması ve Sıfır Atık Bilgi Sistemi'ne girişlerinin yapılması gibi düzenlemeleri içermektedir.
72. Millî Eğitim Bakanlığı, "Mesleki Eğitim Merkezleri". Bakanlık sayfasında mesleki eğitim merkezi öğrencilerinin haftada bir gün okulda teorik, dört gün işletmelerde beceri eğitimi aldığı belirtilmektedir.
73. Bianet, "2024-2025 öğretim yılında en az 72 çocuk işçi hayatını kaybetti", 19 Eylül 2025; European Commission, Türkiye 2025 Report, 2025.
74. Derya Fırat, Güvencesiz İşçilerin Alternatif Örgütlenmeleri, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
75. Siddiqur R. Osmani, "Participatory Governance: An Overview of Issues and Evidence," içinde Building Trust Through Civic Engagement, United Nations, 2008.
76. OECD, OECD Economic Surveys: Türkiye 2025.
77. Derin Yoksulluk Ağı, Yalnız Kadın Yoksulluğu 1. Bilgi Notu: Yalnız Anneler, Mayıs 2025; Derin Yoksulluk Ağı, Kadın Yoksulluğu: Yoksulluk ve Hak İhlalleri Kesişiminde Kadın Olmanın Bedeli, Mart 2026; ayrıca Derin Yoksulluk Ağı hane görüşmeleri ve saha notları, 2024-2026 (nafaka süreçlerine ilişkin yayınlanmamış iç saha gözlemi).
78. United Nations Human Rights Council, Compilation of information prepared by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights: Türkiye, A/HRC/WG.6/49/TUR/2, 2025.
79. Derin Yoksulluk Ağı, 108 Hanelik Saha Çalışması, 2025 (yayınlanmamış saha verisi); Derin Yoksulluk Ağı, Yoksulluk Koşullarında Eğitim: 2024 Türkiye'sinden Portreler, Eylül 2024; Derin Yoksulluk Ağı, Giyim Güvensizliği 1. Bilgi Notu: Nisan 2025; Derin Yoksulluk Ağı, Okullarda Artan Hijyen Yoksulluğu Bilgi Notu, Eylül 2024; Derin Yoksulluk Ağı, Akran Zorbalığı Bilgi Notu, Mart 2026.
80. Derin Yoksulluk Ağı, Engelli Yoksulluğu Bilgi Notu, Mayıs 2026; ayrıca Derin Yoksulluk Ağı hane görüşmeleri ve saha notları, 2024-2026 (yayınlanmamış iç saha gözlemi).
81. Committee on the Rights of Persons with Disabilities, Concluding observations on the initial report of Turkey, CRPD/C/TUR/CO/1, 2019.
82. European Commission against Racism and Intolerance, ECRI Report on Türkiye: Sixth Monitoring Cycle, Council of Europe, 2025.
83. a.g.r.
84. Derin Yoksulluk Ağı, Ayrımcılığa Karşı Hep Birlikte! Ayrımcılıkla Mücadele Hukuk ve İletişim 101 Rehberi, 2024.
85. Derin Yoksulluk Ağı, Nisan 2025 Elektrik Zammı Acil Bilgi Notu: Türkiye'de Yoksulluğun Yeni Yüzü - Enerji Yoksulluğu, Nisan 2025; Derin Yoksulluk Ağı, Yoksulluk Koşullarında Eğitim: 2024 Türkiye'sinden Portreler, Eylül 2024; Derin Yoksulluk Ağı, Deprem, Göç ve Yoksulluk: İstanbul'a Yerleşen Depremzedelerin Durum ve İhtiyaçları, Şubat 2025; Derin Yoksulluk Ağı, 108 Hanelik Saha Çalışması, 2025 (yayınlanmamış saha verisi).
86. TÜİK, Yaşam Kalitesi Modülü, 2022. Yaşam Kalitesi Modülü, yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki kişilerin kültürel ve sosyal etkinliklere maddi nedenlerle katılamama oranlarının daha yüksek olduğunu göstermektedir.
87. Davuthan Günaydın, "Yoksulluk, Damgalama ve Utanma", 2020.
88. Derin Yoksulluk Ağı, Giyim Güvensizliği 1. Bilgi Notu: Nisan 2025; Derin Yoksulluk Ağı, Yoksulluk Koşullarında Eğitim: 2024 Türkiye'sinden Portreler, Eylül 2024; Derin Yoksulluk Ağı, Okullarda Artan Hijyen Yoksulluğu Bilgi Notu, Eylül 2024; Derin Yoksulluk Ağı, Akran Zorbalığı Bilgi Notu, Mart 2026.
89. Davuthan Günaydın, "Yoksulluk, Damgalama ve Utanma"; ayrıca Derin Yoksulluk Ağı, Hikâyenin Yok Hali ve saha aktarımı/savunuculuk çalışmaları. Bu kaynaklar, yoksulluğun yalnız maddi yoksulluk olarak değil; damgalanma, utanma, görünmezlik, sosyal mesafe ve hak temelli anlatı eksikliği üzerinden de yaşandığını göstermektedir.
90. Derin Yoksulluk Ağı, 108 Hanelik Saha Çalışması, 2025 (yayınlanmamış saha verisi); Derin Yoksulluk Ağı, Deprem, Göç ve Yoksulluk: İstanbul'a Yerleşen Depremzedelerin Durum ve İhtiyaçları, Şubat 2025; ayrıca Derin Yoksulluk Ağı barınma alanındaki hane görüşmeleri ve saha notları, 2024-2026 (yayınlanmamış iç saha gözlemi).

91. TEPAV, Türkiye’de Toplumsal Güven Sorunu, 2025. Politika notu, EBRD Life in Transition Survey ve Pew Research Center verilerine dayanarak Türkiye’de kişiler arası güvenin düşük olduğunu ve güven düzeylerinin siyasal aidiyete göre ayrıştığını aktarmaktadır.